

Р о з д і л 1

Рішельєвський ліцей як попередник університету в Одесі¹

1.1. Передумови виникнення

Витоки освітніх традицій в Одесі сягають початку XIX століття. У перші роки життя міста адміністрація була заклопотана головним чином його забудовою та заселенням, а освітньою справою займалися приватні заповзятливі особи. 1 грудня 1800 року в Одесі було засновано училище колезького асесора Врето «для навчання дітей грецькій, італійській та російській мовам і письменам»². У ньому навчали дітей два вчителі, число учнів доходило до 70. Училище проіснувало рівно три роки і було закрите внаслідок від'їзду засновника до Константинополя. Відомо, що при римсько-католицькій церкві в 1802 році існувала парафіяльна школа, заснована католицькими священиками-італійцями, яка пізніше перейшла до єзуїтів.

Необхідність реформування системи освіти в Російській імперії диктувалася умовами економічного і культурного розвитку країни, в якій, попри панування кріпацтва, все помітніше ставали паростки капіталізму. Олександр I, який прийшов до влади в березні 1801 року, в початковий період свого царювання зробив спробу провести низку реформ адміністративного правління, селянського питання, освіти і цензури. Попри незавершеність цих реформ, вони, безумовно, сприяли пожвавленню соціально-культурного життя країни. Перетворення у сфері освіти були спрямовані на формування чотириступінчастої системи освіти, до якої входили парафіяльні та повітові училища, гімназії і університети.

Становлення освітніх закладів в Одесі у наступні роки тісно пов'язане з іменем її градоначальника та губернатора Новоросійського краю Армана Емануеля дю Плессі, герцога де Рішельє, період правління якого став епохальним для всього півдня України. Ще сучасники герцога визнавали його талановитим адміністратором, який за короткий час перетворив невеличке поселення Хаджибей на європейське місто Одесу. За десять років кількість мешканців міста досягла трьох десятків тисяч. Не тільки українці й росіяни, навіть іноземці масово переселялися в Одесу, яка швидко ставала першокласним торговим містом. Саме Рішельє належить ідея і перша розробка одеського порто-франко.

У 1803 році Рішельє направив подання імператорові Олександрові I з проханням влаштувати в Одесі навчальний заклад за зразком Петербурзького єзуїтського пансіону. 31 січня 1804 року міністр внутрішніх справ граф В. П. Кочубей передав це питання на розгляд міністрові народної освіти П. В. Завадовському, а вже 15 квітня 1804 року імператор затвердив доповідь міністра про заснування в Одесі комерційної гімназії³.

Такому швидкому вирішенню справи, ймовірно, допомогла та обставина, що в той же час розроблявся загальний статут гімназій, затверджений дещо пізніше, а саме 5 листопада 1804 року, який мав багато спільного з планом Одеської гімназії. За «Пла-

¹ Автори розділу І. С. Гребцова, О. О. Синявська.

² Ленц Н. И. Учебно-воспитательные заведения, из которых образовался Ришельевский лицей. 1804–1817. — Одесса, 1903. — С. 28.

³ Начертание правил воспитания в обоих одесских Благородных институтах. — Одесса, 1814.

ном для основания в Одессе коммерческой гимназии» навчальний заклад повинен був складатися з окремих училищ: парафіяльного, повітового і власне гімназії⁴. Передбачалося, що це будуть не три окремі заклади, а три особливі відділи одного й того ж навчального закладу. Нижчий клас, або перше однорічне відділення, становило парафіяльне училище, в якому давалися початкові знання. Друге відділення утворювало дворічне повітове училище, де викладали священну історію, російську мову, чистописання, географію, загальну історію, арифметику і геометрію. Три вищих класи повинні були стати власне гімназичними. Тут планувалося викладання загальних дисциплін і передбачалося вивчення італійської, новогрецької та французької мов як найбільш уживаних в комерційних колах. Окрему групу складали спеціальні предмети: комерційна географія та історія комерції, логіка, психологія, моральність, природне право, філософська граматики, комерційне та морське право, алгебра, комерційна арифметика, геометрія, фізика, бухгалтерія тощо.

Безумовно, ідея об'єднання декількох типів навчальних закладів під одним дахом була досить прогресивною, особливо для такого молодого міста, як Одеса. Разом з тим викликали побоювання надмірна багатопредметність і короткий курс (фактично три роки) для засвоєння учнями матеріалу практично з усіх галузей знань у перших двох відділеннях та перенасиченість навчальними предметами гімназійних класів (наприклад, вивчення в першому класі гімназії фізики та логіки, а в другому — природного права, психології та моральної філософії). Це ускладнювало процес заснування, а згодом — і повноцінного функціонування Одеської комерційної гімназії.

14 травня 1804 року попечитель Харківського навчального округу С. О. Потоцький передав герцогу Рішельє копії плану і штатів Одеської комерційної гімназії. За міністерським планом гімназія як державний навчальний заклад не мала автономії, а підпорядковувалася попечителю Харківського навчального округу. Директор міської гімназії був зобов'язаний підкорятися директору губернської гімназії, яку передбачалося відкрити в Херсоні. Така непроста схема управління гімназією відповідала умовам університетського статуту 1804 року.

Засади нового плану зовсім не співпадали з попереднім проектом Рішельє, що фактично руйнувало надії герцога і його оточення на аристократичний і замкнутий характер навчально-виховного закладу в Одесі на зразок столичного пансіону. Рішельє опинився перед непростим вибором: з одного боку, він не міг відмовитися від заснування комерційної гімназії в Одесі, план якої був розроблений в Міністерстві народної освіти; з іншого боку, в такому вигляді гімназія не відповідала його вимогам і уявленням про необхідний одеській громаді навчальний заклад. Але бажання мати в Одесі гімназію було сильнішим за амбіції градоначальника, і 2 січня 1806 року були відкриті нижчі класи Одеської комерційної гімназії. Відкриття власне комерційного відділення затягнулося на десятиліття.

Директором комерційної гімназії став, як і було обумовлено, французький емігрант П. Вольсей. На момент відкриття першого і другого відділень комерційної гімназії кількість учнів сягала 41 особи: 27 учнів парафіяльного і 14 — повітового училищ. З часом число учнів дещо збільшилося, але ненадовго. Зокрема, якщо до середини квітня 1806 року в парафіяльному училищі було вже 47 учнів, а в повітовому — 24, то в листопаді 1808 року перше і друге разом нараховували всього 59 учнів⁵.

Паралельно з планом заснування Одеської комерційної гімназії йшла робота зі створення за ініціативою герцога Рішельє Благородного дворянського інституту на базі приватного пансіону П. Вольсея. 1 червня 1805 року був надрукований документ «Подробное описание пансиона, установленного в г. Одессе под непосредственным покровительством военного губернатора Екатеринославского, Херсонского и Таврического Дюка-де-А.-Э. Ришелье и под смотрением Одесской гимназии директора», який став правовою основою цього навчального закладу.

⁴ Исторический очерк Одесского коммерческого училища / сост. П. А. Искра. — Одесса, 1887. — С. 8.

⁵ Державний архів Одеської області (ДАОО). — Ф. 44. — Оп. 1 (1804–1817). — Спр. 15. — Арк. 2 зв., 3.

Одеський Благородний інститут Рішельє по праву вважав своїм дітищем. Він особисто неодноразово звертався до мешканців південного регіону з оголошеннями, в яких розповідав про переваги інституту. В інститут приймалися діти з чотирирічного віку. Заклад мав чотири відділення. Його вихованці опановували крім елементарного ще й спеціальний курс дисциплін, спрямованих на підготовку дворянського юнацтва до подальшої військової та цивільної служби.

План викладання в Одеському благородному інституті, програма основних уроків, внутрішній розпорядок були детально прописані в статуті навчального закладу⁶. Викладання здійснювалося за широкою програмою і було розраховане на вісім років. У перші два роки вихованці вивчали релігію, російську, грецьку, французьку, італійську та німецьку мови, географію, арифметику. У третьому та четвертому класах додавалися англійська та латинська мови, історія, початкові правила військової архітектури, плавання і малювання. Далі, крім вивчення вже названих дисциплін, викладалися: ведення бухгалтерських книг, військова екзерциція, читання різними мовами. В останніх двох класах зокрема вчили філософії, законодавству, комерційним і військовим наукам, які Рішельє особливо заохочував.

Обидва навчальні заклади — і Одеська комерційна гімназія, і Благородний інститут — знаходилися в одному приміщенні на вулиці Гімназійній (нині Дерибасівська) і мали одного директора — П. Вольсея. Викладали в інституті ті ж особи, що й в училищах. Наприклад, німецьку мову і Закон Божий викладав Л. Елкан, італійську мову — Пеццолі, грецьку — П. Софці. Сам Вольсей викладав в інституті французьку мову, географію та історію. Зіставлення предметів навчання в гімназії та її підготовчих відділеннях з предметами інституту доводить, що зміст навчальних програм останнього перевищував навчальні програми звичайних гімназій. Відрізнявся інститут і в плані морального виховання: зокрема, в інституті передбачалося пильне спостереження за вихованцями в будь-який час доби, чого не було в проекті гімназії. До червня 1805 року цей навчальний заклад налічував вже більше 40 вихованців. У наступному році в інституті налічувалося 32 вихованці при дев'яти викладачах і одному інспекторі, а в 1808 році — 76 вихованців. Зменшення кількості вихованців Благородного інституту у 1806 році пояснюється відкриттям двох нижчих відділень комерційної гімназії, які тимчасово «відтягнули» певну кількість учнів, але невдовзі ситуація змінилася на користь інституту.

І Вольсей, і Рішельє любіювали в більшій мірі інтереси Благородного інституту, в якому герцог бачив втілення в життя ідеї про створення єзуїтського пансіону. До того ж Одеський градоначальник особисто клопотав про особливі привілеї для цього навчального закладу. В березні 1808 року Олександр I підписав указ про прийняття випускників інституту для подальшого навчання державним коштом в Петербурзький кадетський корпус, а у травні 1811 року викладачі Одеського благородного інституту були прирівняні до державних службовців. Іншими словами, приватний навчальний заклад, яким і був інститут, отримав усі права і привілеї державного навчального закладу.

Помітні успіхи у розвитку освіти в Одесі в перше десятиліття XIX століття були досягнуті Рішельє при безпосередній підтримці нового міністра народної освіти графа О. К. Розумовського. Син українського гетьмана Кирила Розумовського, він здобув блискучу освіту, слухав лекції в Страсбурзькому університеті, деякий час перебував на придворній службі, а в 1810 році отримав посаду міністра народної освіти.

На початку 1811 року місце директора Одеської комерційної гімназії за протекцією Рішельє посів наглядач Херсонського військового сирітського відділення А. Мінут, який прагнув підвищити авторитет гімназії відкриттям третього відділення, але його задум так і не був реалізований. Виною тому стало страшне лихо — чума, яка в

⁶ Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. — Т. 1: Царствование Александра I. — 2-е изд. — СПб., 1875. — С. 54–58.

1812 році спіткала Одесу. З донесень директора Мінута можна зробити висновок, що протягом 1812/13 навчального року повітове училище практично не функціонувало. В той же час у Благородному інституті заняття тривали, а число вихованців майже не зменшилося. Це можна пояснити закритим характером навчання в інституті, куди доступ сторонніх осіб був обмежений.

У 1814 році відбувається чергова ротація, і Рішельє висуває клопотання про призначення на посаду директора Одеської комерційної гімназії Й. М. Флукі, який на той час очолював Таганрозьку гімназію. Рішельє високо цінував адміністративно-педагогічну діяльність Флукі, але призначення останнього було затверджено радою Харківського університету тільки в 1815 році, вже після від'їзду герцога з Росії.

Про стан справ в Одеській комерційній гімназії після від'їзду Рішельє на батьківщину красномовно свідчить донесення директора Й. М. Флукі попечителю Харківського навчального округу С. О. Потоцькому від 7 листопада 1816 року, де констатується, що кількість учнів у гімназії на момент вступу Флукі на посаду становила 24 особи: 11 — у парафіяльному училищі, 9 — у першому класі і 4 — у другому класі повітового училища. Завдяки старанням директора, і в першу чергу — внесеним ним змінам до програми навчання в училищах, кількість учнів за період з березня 1815 до початку 1817 року зросла вдвічі і склала 59 осіб⁷.

Інакше було з вихованцями Благородного інституту. З 1812 року найближчим співробітником Рішельє у справі освіти став єзуїт абат Домінік Шарль Ніколь. До Одеси абат прибув у 1811 році з призначенням, не без протекції Рішельє, візитатором римсько-католицьких церков Новоросійського краю. Він уже мав достатній педагогічний досвід, оскільки ще у Франції викладав у Паризькому коледжі св. Варвари, а за часів перебування в Петербурзі і згодом у Москві заснував єзуїтський пансіон для хлопчиків з благородних сімей, що користувався значною популярністю у місцевої аристократії. Саме ця обставина і підштовхнула Рішельє обрати абата в союзники на просвітницькій ниві.

Відразу по прибутті до Одеси абат Ніколь склав «Начертания правил воспитания в обоих Одесских благородных институтах»⁸, маючи на увазі чоловічий та жіночий благородні інститути. «Начертания» були опубліковані в 1814 році російською та французькою мовами. До речі, це була перша друкована книга, видана в Одесі. Передбачалося, що керувати Благородним інститутом для хлопчиків буде комісія з семи осіб під керівництвом генерал-губернатора, яка матиме повноваження обирати директора, вчителів і наглядачів. Безпосереднє керівництво Благородним інститутом покладалося на директора, при якому повинен знаходитися економ для ведення господарських справ. Догляд за вихованцями доручався чотирьом наглядачам, викладання — десяти педагогам.

Навчальний заклад за планом абата Ніколя складався з відділень або класів. За європейською традицією класи називалися за основними предметами навчання: I клас — граматики, II клас — словесності, III клас — риторики, IV клас — математики і військового мистецтва. Головними предметами навчальної програми визначалися: релігія, латина, французька, російська, німецька та грецька мови, словесність, риторика і філософія, міфологія, географія, історія, математика, військові науки і «приємні мистецтва» (танці, малювання, фехтування). Курс навчання в інституті тривав вісім років і поділявся на чотири дворічні класи, по 25 вихованців у кожному. На загальні предмети (так звані словесні науки) відводилося шість років, а «вищим» наукам присвячувалися останні два роки, тобто четвертий клас.

Після від'їзду Рішельє з Одеси абат Ніколь прийняв на себе піклування про Благородний інститут, але і йому не вдалося уникнути надмірної опіки з боку Харківського університету. Як і в попередні часи, до Одеси з інспекціями потягнулися університет-

⁷ ДАОО. — Ф. 44. — Оп. 1 (1804–1817). — Спр. 15. — Арк. 2 зв., 3.

⁸ Начертание правил воспитания...

ські візитатори з черговими перевітками. З 1816 року Благородний інститут був офіційно затверджений, а Ніколь став його директором.

Водночас із Благородним інститутом для хлопчиків був відкритий аналогічний інститут для дівчаток. Курс навчання в дівочому інституті становив шість років. Основними предметами в ньому були: богослов'я, російська словесність, французька і німецька мови, географія, історія, арифметика, музика, малювання, танці й рукоділля. В перші роки існування в ньому навчалися до 80 дівчаток. Проте платня за навчання виявилася дуже високою — 320 руб. на рік. У зв'язку з цим кількість вихованок постійно скорочувалася. Дворянські родини були готові сплатити за навчання хлопчиків, але просвіта дівчаток їх турбувала значно менше. Місто також не надавало міцної підтримки цьому навчальному закладу. Наприкінці 1810-х років у Благородному дівочому інституті навчалися всього 16 учениць.

Зусиллями одеського градоначальника О. Ф. Ланжерона при підтримці нової директорки — баронеси Л. І. Шедевер даному навчальному закладу вдалося на короткий строк стабілізувати своє фінансове становище. Більш того, саме тоді вперше Ланжерону вдалося добитися найвищого дозволу на прийом з 1821 року у Благородний дівочий інститут 16 дочок грецьких емігрантів за рахунок державної казни. Сукупність вжитих заходів дозволила довести кількість вихованок інституту в 1824 році до 58⁹. Проте новий етап розквіту виявився нетривалим. Ситуацію на краще вдалося змінити лише Новоросійському генерал-губернатору М. С. Воронцову. Він знайшов вихід для подальшого розвитку Благородного дівочого інституту у переданні його 1828 року під нагляд Відомства імператриці Марії.

1817 року в Одесі за рішенням міських властей було також засновано Одеське міське дівоче училище, яке призначалося для безкоштовного навчання дівчаток всіх вільних станів. Його матеріальне забезпечення узяла на себе Одеська міська дума. Після заснування у 1823 році Одеського приказу громадського піклування училище перейшло до сфери його відповідальності. Спостерігаючи за господарською частиною даного закладу, приказ виділяв училищу щороку близько 7–8 тис. руб. У ньому навчалися 150–190 дівчаток¹⁰. Але місту бракувало коштів на утримання закладу. Пізніше, у 1835 році, Одеське міське дівоче училище увійшло до складу навчальних закладів Відомства імператриці Марії.

У тому ж 1817 році в Одесі було відкрито грецьке комерційне училище, що утримувалося на кошти грецької общини. Воно мало на меті «доставити дітям, переважно грецького походження, корисні відомості разом із засобами кращої етичної освіти, і ознайомити їх зі стародавньою грецькою мовою, такою необхідною для удосконалення тої, що нині вживається»¹¹. Розраховане на 300 учнів грецьке комерційне училище було чотирикласним. Учні навчалися в ньому безкоштовно, найбільш з них навіть забезпечувалися навчальними посібниками. Засновниками і членами правління училища були відомі підприємці І. Амвросіу, О. Кумбарі, О. Маврос, Д. Інглезі, що забезпечувало йому фінансову стабільність. Значну частину коштів училище одержувало у вигляді доходів від найму двох будинків, придбаних для нього міською грецькою громадою. В одному з цих будинків розміщувалося саме училище. Серед його викладачів були відомі педагоги-просвітителі Г. Геннадіос, К. Вардалахос, учасник грецького національно-визвольного руху Г. Лассаніс. Діяльність училища передбачала строгий контроль з боку грецької громади, якій щороку звітувало керівництво училища.

Коли імператор Олександр I у 1818 році відвідав Одесу, він був настільки вражений усім, що зробив герцог Рішельє як для міста, так і для всього краю, що надіслав йому у Францію особистого листа і найвищий в імперії орден Андрія Первозванного.

⁹ Краткий исторический очерк 50-летия Одесского института благородных девиц. — Одесса, 1879. — С. 4–5.

¹⁰ ДАОО. — Ф. 362. — Оп. 1 (1826). — Спр. 12. — Арк. 56.

¹¹ План Одесского греческого коммерческого училища. — Одесса, 1875. — С. 3.

Незважаючи на поступовий розвиток сфери освіти керівництво краю і міста було незадоволене намаганням Харківського університету керувати одеськими шкільними справами. У колах місцевої адміністрації виникає проект об'єднання відділень комерційної гімназії з інститутом з метою створення самостійного і цілком незалежного навчального закладу — ліцею. Така форма навчальних закладів набула розповсюдження у Російській імперії в межах реформи освіти, яку проводив імператор Олександр I. На початку століття був відкритий Демидівський ліцей у Ярославлі, 1811 року — Царськосільський ліцей під Санкт-Петербургом. Одеська громадськість почала боротьбу за право відкриття третього на теренах імперії ліцею.

Головною перепорою на шляху до заснування ліцею був брак коштів. Щоб подолати цю заваду, Рішельє вдалося умовити багатого підприємця й землевласника М. Штігліца пожертвувати на влаштування навчального закладу величезну суму — 300 тис. руб. В обмін на це герцог обіцяв виклопотати дворянське звання для його братів. Штігліц зробив перший внесок у розмірі 100 тис. руб.¹² Однак у травні 1816 року, під час слухання справи про заснування ліцею у комітеті міністрів, всесильний граф О. А. Аракчєєв несподівано рішуче виступив проти надання дворянства братам Штігліца. Фаворит Олександра I заявив, що дворянська гідність не може бути предметом купівлі, навіть під виглядом благодійного пожертвування¹³. Справа практично зупинилася. І хоча Штігліц шляхетно відмовився взяти назад вже внесені кошти, цієї суми було замало для здійснення широких планів щодо влаштування ліцею. Міська влада розпочала пошук нових фінансових джерел.

1817 року указом імператора Олександра I було створено двоєдине міністерство, яке отримало назву Міністерства духовних справ і народної освіти. На посаду міністра був призначений князь О. М. Голіцин, який користувався особливою довірою імператора. 25 березня 1817 року на посаду попечителя Харківського навчального округу був призначений таємний радник З. Я. Карнеєв.

Внаслідок зміни влади поновлюється питання про з'єднання класів повітового й парафіяльного училища та Благородного інституту. Ініціатором виступив Карнеєв, який діяв в інтересах Харківського університету. Але в офіційному листі міністра Голіцина попечителю від 10 травня 1817 року надійшло розпорядження Харківському університету припинити будь-які дії щодо Одеської комерційної гімназії та Благородного інституту.

Причина полягала в тому, що ще у лютому 1817 року на розгляд комітету міністрів був направлений новий проект абата Ніколя щодо устрою в Одесі ліцею, який передбачав об'єднання комерційної гімназії та Благородного інституту. Кошти на будівництво нового приміщення і утримання навчального закладу передбачалося отримувати головним чином за рахунок запровадження на десять років додаткового мита за вивіз хліба з Одеського порту в розмірі 10 копійок асигнаціями з кожної чверті хліба (абат Ніколь вважав, що таким чином можна отримати дохід до 500 тис. руб.). Крім того, на користь ліцею мали відійти кошти, які раніше відпускалися урядом на утримання комерційної гімназії, а Рішельє погодився перевести свою оренду від одеських митних зборів розміром в 3260 талерів на утримання педагогічного інституту¹⁴. Матеріальний фундамент цього навчального закладу спочатку формувався головним чином за рахунок благодійників.

Пропозиції Ніколя цього разу виявилися прийнятними. Позитивному вирішенню справи посприяв вплив Рішельє та Ланжерона при дворі. Треба зазначити, що, незважаючи на фізичну відсутність в Росії, герцог Рішельє брав дуже активну участь у вирішенні питання про заснування ліцею в Одесі та його подальшій долі. Зокрема з листами на підтримку проекту абата Ніколя герцог звертався до колишнього міністра народної освіти О. К. Розумовського, діючого міністра зовнішніх справ К. В. Нессель-

¹² Російський державний історичний архів (РДІА). — Ф. 733. — Оп. 78 (1817). — Спр. 1. — Арк. 16–28.

¹³ РДІА. — Ф. 1263. — Оп. 1 (1816–1817). — Спр. 95. — Арк. 341–351.

¹⁴ РДІА. — Ф. 1263. — Оп. 1 (1817). — Спр. 120. — Арк. 550–556.

роде, сенатора М. П. Миклашевського. Всі вони висловилися на підтримку створення одеського ліцею.

Статут ліцею 28 квітня 1817 року був заслуханий на засіданні комітету міністрів і здобув схвалення з боку його членів. 2 травня того ж року статут і штат ліцею були затверджені Олександром І. Підкреслюючи заслуги Рішельє в розбудові міста та враховуючи покровительство герцога просвітницькій справі, новий навчальний заклад отримав назву Рішельєвського ліцею.

Повідомлення про заснування ліцею в Одесі з'явилося в російській та французькій пресі. Початок існуванню Рішельєвського ліцею нарешті було покладено.

1.2. Становлення Рішельєвського ліцею (1817–1837)

Указ про заснування ліцею був підписаний у травні 1817 року, а його урочисте відкриття відбулося 7 січня наступного року. Першим директором ліцею став абат Ніколь, помічником директора та першим інспектором був призначений професор французької словесності та історії Р. Жилле, другим інспектором — Й. Флукі. Згідно зі статутом керівництво ліцеєм покладалося на правління, члени якого мали право обирати директора і педагогів, спостерігати за поведінкою та успіхами вихованців, стежити за господарською частиною навчального закладу. Директор ніс відповідальність перед правлінням за стан навчальної, виховної та господарської частин ліцею.

Проте в цілому новий навчальний заклад в межах системи освіти Російської імперії не мав самостійності, за яку виступали його засновники. Ще на початку XIX століття у межах Міністерства народної освіти були створені шість навчальних округів: Московський, Віленський, Дерптський, Санкт-Петербурзький, Казанський і Харківський. Кожний навчальний округ очолював попечитель. До компетенції Харківського навчального округу були віднесені навчальні заклади Слобідської та Південної України, а також Орловської, Курської і Воронежської губерній. До повноважень попечителя входив контроль над діяльністю навчальних закладів усіх ступенів: парафіяльних, повітових училищ, гімназій, університетів. У підпорядкуванні попечителя Харківського навчального округу опинився й Рішельєвський ліцей.

Керівництву довелося починати роботу з кроків по зміцненню матеріальної бази навчального закладу. Місцева адміністрація добилася фінансування ліцею державним казначейством¹⁵, але все ж його стабільне функціонування забезпечувалося здебільшого приватними пожертвами. Як перший, так і наступні керівники ліцею прагнули знайти підтримку з боку міської громадськості. Взаєморозуміння було незабаром досягнуто, що негайно принесло свої плоди. До ліцею почали надходити пожертви від одеситів. Нерідко вони були не грошовими, а у вигляді необхідних ліцею навчального обладнання, книг, матеріалів для кабінетів. Силами громадськості упевнено створювалися кафедральні й бібліотечні фонди. Археолог І. П. Бларамберг подарував Рішельєвському ліцею колекцію медалей¹⁶.

У перші роки існування ліцею в ньому працювали чотири класи: підготовчий, граматичний, словесний і риторичний; у 1820 році відкрився найстарший, п'ятий клас — філософський, а перший випуск стався наступного року.

Надалі освіта поділялася на підготовчу (для дітей 8–10 років), літературну (для підлітків від 10 до 16 років) і на завершуючі «вищі науки» (для юнаків 16–18 років). Підготовчу освіту складало вивчення закону Божого, російської граматики, російської історії та географії, арифметики. Літературна освіта включала три класи: граматичний, словесний і риторичний, де вивчалися російська, французька, італійська, латинська і грецька грамика та література, а також всесвітня історія і риторика. У останньому класі математики та філософії юнаки вивчали математику та фізику, філософію

¹⁵ РДІА. — Ф. 733. — Оп. 78 (1823). — Спр. 56. — Арк. 1–10.

¹⁶ РДІА. — Ф. 733. — Оп. 78 (1820). — Спр. 11. — Арк. 1–7.

(логіку, природне і міжнародне право), військові науки (топографію, фортифікацію, артилерійську справу).

Статут ліцею передбачав систему заохочень та покарань. Кожні півроку вихованці складали іспити в присутності членів правління й батьків.

У межах навчального закладу був заснований педагогічний інститут з метою підготовки наставників для ліцею. До нього щороку могли вступати 24 вихованці; вони отримували освіту безкоштовно, але по закінченні повного курсу навчання мали прослужити при ліцеї чотири роки на посадах наглядачів та два роки — як ад'юнкти.

Корпус вихованців ліцею складався з трьох окремих частин: пансіонерів, вихованців педагогічного інституту та вільних слухачів. Пансіонери та вихованці педагогічного інституту разом складали «внутрішні класи», оскільки постійно жили у ліцеї, а вільні слухачі — «зовнішні класи», адже мешкали поза ліцейськими стінами, перебуваючи там лише під час занять. Пансіонери приймалися до навчального закладу у віці 7–9 років і попередньо мали бути навчені читанню і письму. У ліцеї навчалися діти дворян і заможного купецтва. Плата за утримання пансіонера була дуже високою — 1200 руб. на рік. Загальна чисельність пансіонерів дорівнювала 120 осіб. Вони складали 5 відділень (класів) по 24 вихованці у кожному. Навчання тривало 10 років — по 2 роки у кожному класі.

Якщо пансіонерами ліцею були діти заможних поміщицько-чиновницьких та купецьких родин, то у педагогічному інституті утримувалися сини небагатих дворян та чиновників, а також декого з ліцейських посадових осіб. Згодом талановиті вихованці педагогічного інституту отримали можливість продовжувати освіту в університетах за ліцейський рахунок. З інститутських вихованців вийшли професори ліцею К. П. Зеленецький, В. Є. Левтеропуло, В. В. Петровський.

Вільні слухачі («сторонні питомці») були дітьми малозабезпечених батьків і навчалися безкоштовно, вивчаючи ті ж самі предмети у тих же викладачів, що й ліцеїсти, але в окремих приміщеннях і в іншій час. Навчання у «зовнішніх класах» тривало 8 років. Загальна кількість вільних слухачів могла сягати 250.

Серед привілеїв, які ліцей отримав при заснуванні, було надання пансіонерам, котрі закінчили навчання, права вступати на військову службу офіцерами, а на цивільну службу — чиновниками XII класу (губернськими секретарями). Вихованці педагогічного інституту, прослуживши встановлену кількість років при ліцеї, отримували право на чин IX класу (титулярного радника), а «сторонні питомці», які закінчили восьмирічний курс навчання, користувалися правом на отримання чину лише найнижчого — XIV класу (колезького реєстратора). Всі випускники як «внутрішніх», так і «зовнішніх» класів користувалися усіма правами університетських студентів.

До складу ліцею, крім власне ліцею та педагогічного інституту, увійшли: 1) двокласне (по 2 роки в кожному класі) початкове училище, що увібрало в себе парафіяльне та повітове училища з викладанням тих же предметів і додатково іноземних мов; 2) два середні училища, в одному з яких вивчалися правознавство і політична економія, в другому — комерційні науки.

Педагогічний корпус ліцею складався з директора, двох інспекторів, православного священика, дев'яти професорів, шести ад'юнктів, дванадцяти наглядачів, а також шести учителів малювання, музики, танців та фехтування. У ліцеї були засновані 9 кафедр. Кафедру російської та латинської словесності очолив професор І. І. Дудрович, кафедру російської, латинської та грецької граматики — П. С. Мальчевський, кафедру латинської та російської риторики — О. І. Сливичський, кафедру французької граматики та географії — абат Ф. Буавен, кафедру математичних та військових наук — А. Віард, кафедру комерційних наук — І. Д. Жаданов, кафедру італійської мови — А. А. Піллер, кафедру німецької мови — А. В. Пешт. Православним законовчителем та настоятелем ліцейської церкви св. Олександра Невського став архімандрит Феофіл, учите-

лем музики — В. Пахман, танців — П. Сторарі¹⁷. Ад'юнктами були призначені О. І. Ковалевський, І. М. Калиновський, Ф. Н. Нодо й М. С. Черемісінов. У початковому училищі викладали К. І. Кучеровський та Д. Ф. Жуков.

Особливо численною у перші роки існування Рішельєвського ліцею була група французів, яких запросив на викладацькі посади директор абат Ніколь. Професором фізико-математичних наук з 1818 по 1827 рік був випускник Політехнічної школи в Парижі, який тривалий час служив в Інженерному корпусі французької армії та брав участь у наполеонівських війнах на теренах Німеччини та Іспанії, А. Віард. Професором французької граматики і географії з 1818 по 1820 роки був католицький законовчитель абат Ф. Буавен, у 1820–1824 роках обов'язки професора виконував колишній офіцер армії принца Конде ад'юнкт Ф.-Н. Нодо. Іноземцями також були викладачі німецької та італійської мови, танців.

Серед вітчизняних викладачів помітне місце займав кандидат філософії І. І. Дудрович, який починав педагогічну діяльність у ліцеї як викладач словесності, а згодом очолив кафедру філософії. Німецька класична філософія знайшла в ліцеї багато прихильників. Початок проникнення шеллінгіанської філософії до ліцею слід пов'язувати саме з ім'ям професора І. І. Дудровича, котрий використовував у викладацькій діяльності праці свого брата, харківського професора А. І. Дудровича, одного з перших вітчизняних поширювачів шеллінгіанства.

Частина іноземних викладачів прибула до Одеси, будучи учасниками масонських лож, до яких вони вступили ще на батьківщині. Масонський рух в перші десятиріччя ХІХ століття швидко поширювався на всій території Російської імперії. Захоплення масонством, яке переживали майже всі мислячі та освічені люди того часу, для багатьох з них було проявом опозиційних до влади настроїв, для честолюбців означало бажану причетність до елітарних кіл суспільства, для кар'єристів — можливість масонської протекції в просуненні по ієрархічних сходинках. Масонські ложі були також засновані в Одесі, найвідоміша з них мала назву «Понт Евксинський».

Серед учасників масонських лож були викладачі та інспектори ліцею Ж. Лоран, А. Віард, А. Піллер, І. Жаданов, І. Дудрович, Й. Флуки, О. Ковалевський, М. Калінеску. Після заборони масонства Олександром І у 1822 році уряд неодноразово вимагав від усіх чиновників підписок щодо належності їх до масонських лож та інших таємних товариств, завдяки чому імена викладачів-масонів сьогодні знайомі дослідникам. Відомо, що навіть православний священник Феофіл належав до масонського руху.

Ліцей був закритим навчальним закладом. Спілкування між вихованцями різних відділень суворо заборонялося: кожний клас мав окремі навчальні приміщення, спальні, місця для прогулянок. Директор, професори, ад'юнкти і наглядачі мали мешкати у приміщенні ліцею, харчуватися разом з вихованцями. Родини одружених педагогів отримували житло у «зовнішній частині» ліцейського будинку.

Буденні дні ліцеїстів були вкрай заповнені навчанням. Статут встановлював докладний розпорядок дня вихованців від підйому (за чверть до шостої години ранку) і до спочинку (о дев'ятій вечора). Уроки тривали по дві години зранку та по обіді. Інший час відводився на підготовку до уроків, з невеликими перервами на їжу й відпочинок, котрий до того ж присвячувався малюванню, танцям, фехтуванню. Вільними днями були неділі та свята, коли ліцеїстам дозволялися побачення з родичами.

У початковий період в ліцеї затвердилася єзуїтська система виховання, основу якої становив жорсткий контроль над учнями. Суворі правила життя ліцеїстів, введені першим директором, не перешкодили йому завоювати довір'я і любов своїх вихованців. Мемуарист О. Сумароков так описував абата Ніколя: «Зовнішність його була привабливою, риси обличчя викликали повагу, доброта не піддавалася опису; не було чутно, щоб він крикнув на когось; бувало, якщо він робить вихованцю зауваження або

¹⁷ Ленц Н. И. Вказ. пр. — С. 150–151.

догану, то так тихо, що той, до кого звернена промова, ледве чує; словом сказати, він був ніжним батьком і дбайливою матір'ю; ніщо не ховалося від його уваги»¹⁸.

Інтереси ліцеїстів, звісно, були більш різносторонніми, ніж того вимагали ліцейські правила. Тому повністю ізолювати вихованців від бурхливого громадського життя виявилось неможливим. В 1818 році ліцей відвідував поет С. М. Батюшков, з ліцеїстами зустрічався молодий О. С. Пушкін в період майже тринадцятимісячного перебування в Одесі (з 8 липня 1823 по 1 серпня 1824 року), у будівлі ліцею в 1825 році жив польський поет А. Міцкевич з своїм другом Й. Єжовським.

Знайомство з видатними поетами, безперечно, впливало на атмосферу, в якій виховувалися ліцеїсти, формувало в них любов до літератури і смак до творчості. В 1819 році вони організували літературне товариство, таємно читали твори О. С. Пушкіна, О. С. Грибоєдова. Пізніше один з активних учасників літературного товариства — випускник ліцею С. Д. Полторацький став першим пропагандистом творчості Пушкіна в зарубіжній пресі. На початку 1823 року вихованці V класу уклали проект заснування в ліцеї товариства під назвою «Соревнователи отечественной словесности». Однак адміністрація закладу знайшла цей проект не тільки зайвим, але й навіть шкідливим, оскільки заснування товариства могло б привести до розвитку серед ліцеїстів вільнодумства. Через це правління ліцею заборонило діяльність товариства.

Досвід перших же років існування ліцею довів недосконалість низки положень ліцейського статуту. Невдалим виявилось заснування багатомовних кафедр, адже насправді було неможливо знайти для них викладачів, які однаково досконало володіли б одразу трьома мовами (російською, грецькою та латинською). Тому у перші роки викладачі цих кафедр часто мінялися. Суперечливими виявилися службові обов'язки ад'юнктів. Директор ліцею розпочав боротьбу за перегляд статуту, але завершити її не встиг. Перебуваючи в Петербурзі, абат пропонував здійснити в ліцеї певні перетворення: перенести початок занять з 1 січня на 1 липня, щоб уникнути незручностей для батьків, змушених привозити дітей до Одеси взимку, змінити кількість наглядачів до 6 та збільшити кількість ад'юнктів до 10, замінити, на прохання батьків, викладання італійської мови німецькою тощо¹⁹. Абат Ніколь залишив свою посаду у січні 1820 року, напередодні вигнання єзуїтів з Росії. Період його директорства вихованці ліцею називали «золотим століттям».

Посаду директора на короткий час (з січня 1820 по жовтень 1821 року) зайняв Р. Жилле. Його змінив Й. Гейнлет, який, на відміну від своїх попередників, не мав серйозного педагогічного досвіду. Між ним, правлінням і ліцеїстами склалися важкі стосунки, 10 лютого 1825 року він був змушений залишити ліцей²⁰.

Колектив викладачів обтяжувала залежність від попечителя Харківського навчального округу, часті ревізії суттєво ускладнювали процес становлення нового навчального закладу. Ситуація змінилася на краще у квітні 1823 року, коли начальник південних військових поселень генерал-лейтенант І. Й. Вітт добився посади управителя Рішельєвського ліцею, яка на цьому етапі замінила харківського попечителя.

У зв'язку з загальним поворотом політики російського уряду від лібералізму до консерватизму початок 20-х років XIX століття ознаменувався не тільки заборонаю масонства, а й вигнанням єзуїтів з Росії. Багато викладачів першої хвилі в той час залишили ліцей. Навчальний заклад втратив притаманний йому у перші роки існування великосвітський «французький» лоск; на короткий час навіть знизилася чисельність пансіонерів ліцею.

¹⁸ Сумароков А. Воспоминания об одесском Ришельевском лицее с 1820 по 1828 г. // Одесский вестник. — 1885. — 15 ноября.

¹⁹ ДАОО. — Ф. 44. — Оп. 1 (1820). — Спр. 24. — Арк. 1–2.

²⁰ ДАОО. — Ф. 44. — Оп. 1 (1825). — Спр. 95. — Арк. 25.

Непростими для ліцею були роки директорства О. Є. Шаховського. У канцелярії графа Вітта 1825 року був розроблений «Проект нового Статуту Одеського Рішельєвського ліцею», де закріплювались ті зміни, котрі вже здійснилися за час існування ліцею. Але «Проект» не був втілений у життя, хоча його положення були враховані при подальших перетвореннях у ліцеї.

Проте вже у другій половині 1820-х — першій половині 1830-х років склалася високопрофесійна група викладачів, які прибули до ліцею з Харкова, Полтави, Москви, Петербурга та інших міст Російської імперії. Вихідцями з Харківського університету були професор комерційних наук І. Д. Жаданов, кандидат філософії І. І. Дудрович, професор латинської і російської риторики і словесності І. Ф. Гриневич, ад'юнкт, виконувач обов'язків професора російської, латинської і грецької словесності О. І. Ковалевський. Кандидатом Московського університету був професор фізико-математичних наук, філософ, перекладач М. Д. Курляндцев, професори правознавства і політичної економії П. Н. Протопопов і П. В. Архангельський. Вихованцями петербурзьких вищих навчальних закладів були професори фізико-математичних наук І. І. Городецький, російської словесності І. А. Андріївський.

Друга хвиля викладачів виявилася менш аристократичною, але до педагогічної діяльності підготовленою краще. Більшість з них були фахівцями своєї справи.

На противагу навчальній господарська частина ліцею у 1820-ті роки була у вкрай розладженому стані, харчування пансіонерів залишало бажати кращого²¹. У вересні 1828 року Вітт отримав наказ «зайнятися невідкладно устроєм Рішельєвського ліцею», а особливо привести до ладу справи господарського управління²².

Деяка лібералізація системи освіти в цьому навчальному закладі була пов'язана з діяльністю директора І. С. Орлая, людини з широким колом інтересів, уродженця Закарпаття, який з 1821 по 1826 роки обіймав посаду директора Ніжинської гімназії вищих наук князя Безбородька, показавши себе там діяльним та вправним адміністратором.

І. С. Орлай до 1827 року підготував проект нового статуту ліцею, що передбачав загальну реорганізацію навчального закладу²³. Проте він розумів, що затвердження нового статуту неможливе раніше, ніж набуде чинності новий загальноросійський статут гімназій і училищ, який розроблявся на той час Міністерством народної освіти. Тому у вересні 1827 року він запропонував начальству тимчасово запровадити цілком відповідне його проекту ліцейського статуту «Предначертание распределения учебных предметов в Ришельевском лицее для преподавания с 1-го января 1828 года до преобразования Устава сего заведения»²⁴.

Чіткий розподіл ліцею на «зовнішній» і «внутрішній» залишився в минулому. Ліцейсти зітхнули вільніше. В цей період вихованці ліцею почали випускати рукописні часописи, з яких найбільший інтерес представляє «Ареопаг. Журнал литературы, критики, наук и искусств, выдаваемый от пятого класса» (1828–1830). Його готували студенти старшого класу. Номери «Ареопага», що дійшли до нас, є рукописом з 6 окремо переплетених зошитів, які містять (протягом перших двох років — по місяцях, а за 1830 рік — по тижнях) 5 частин часопису і одну додаткову частину.

Матеріали у часописі «Ареопаг» здебільшого анонімні. Свої вірші підписував тільки ліцейст О. Магденко. Окрім його авторства відомі за мемуарно-епістолярними джерелами імена ще двох активних учасників цього видання — М. Тройницького і О. Ушакова. На сторінках «Ареопагу» пансіонери ділилися враженнями про ліцейське життя, апробували свої перші вірші і прозу, розміщували твори популярних авторів тієї пори. В часописі ліцейсти високо оцінювали творчість видатних зарубіжних поетів Гете, Байрона, гаряче ратували за розвиток російської літератури. Аналіз змісту «Ареопагу»

²¹ Мурзакевич Н. Н. Автобиография. — СПб., 1886. — С. 80.

²² Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. — Т. 2. — С. 154–157.

²³ ДАОО. — Ф. 44. — Оп. 1 (1827). — Спр. 1. — Арк. 71–72.

²⁴ ДАОО. — Ф. 44. — Оп. 1 (1829). — Спр. 24. — Арк. 4–8.

дозволяє зробити висновок, що кумиром молоді був О. С. Пушкін, творам якого присвячено багато сторінок часопису. Ліцеїсти у статтях нерідко піднімали деякі суспільні проблеми, висловлювали симпатію грецькому визвольному руху²⁵. Інтерес до Греції був пов'язаний з тим, що в цей період Російська імперія надавала підтримку визвольній боротьбі грецького народу проти турецького панування. В країну хлинула нова хвиля грецької еміграції. Рішельєвський ліцей став одним з навчальних закладів, де здобували освіту діти з сімей греків-переселенців, утримання яких узяв на себе уряд Росії²⁶.

Значення діяльності І. С. Орлая в історії ліцею полягає в тому, що саме він зробив перший важливий крок на шляху до перетворення ліцею на вищий навчальний заклад, відокремивши власне ліцейські класи від гімназичних. Після смерті Орлая у 1829 році посада директора тривалий час залишалася вакантною. Обов'язки директора виконували спочатку перший інспектор І. І. Вінтер, а з 1831 року — І. І. Дудрович.

1828 року міністром народної освіти став князь К. А. Лівен, генерал від інфантерії. Він вважав, що у зв'язку із зростанням кількості навчальних закладів в губерніях країни виникла необхідність дроблення старих навчальних округів і створення нових. Міністр виступив з пропозицією про започаткування в Новоросійському краї особливого навчального округу, мотивуючи необхідність цього кроку дуже великою територією, що підкорялася Харківському округу. Проте головним аргументом став багатонаціональний склад населення регіону. Позицію міністра підтримав Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор М. С. Воронцов, який вважав утворення місцевого навчального округу гарантією успішного розвитку освіти в краї.

Однак пропозиція міністра була прийнята оточенням Миколи І неоднозначно, що примусило імператора ухвалити спочатку компромісне рішення проблеми. Імператор пише резолюцію: «Зміркувавши всі особливі думки із зауваженнями міністра, мені здається, що започаткування особливого округу дійсно не обіцяє принести користь. Мені край цей досить відомий, він російський; одна Одеса являє суміш, про яку князь Лівен згадує, і стосовно неї я повинен зізнатися, що поділяю цілком його думки; але з цього самого й укладаю, що небезпечно було б підпорядковувати весь край цьому місту, де ліцей не може ніколи замінити університет...»²⁷, однак визнає за корисне Рішельєвський ліцей «зробити незалежним від Харківського університету, підпорядкувавши йому всі дрібні міські навчальні заклади», тобто створити з самого міста навчальний округ, поставивши на чолі «надійного попечителя»²⁸. Відсутність університету стала на цьому етапі перепорою для створення повноцінного навчального округу, але Одеса мала ліцей, що і зумовило подальший розвиток подій.

30 липня 1830 року був виданий указ про створення Одеського навчального округу, центральним закладом якого став Рішельєвський ліцей. Спочатку йому підпорядковувалися виключно навчальні заклади Одеси. Проте вже восени того ж року почався процес розширення компетенції новоутвореного округу, на чолі якого був поставлений директор одеських училищ Н. Ф. Покровський²⁹. Указом від 8 листопада 1830 року до його складу була включена Бессарабська область. У 1831 році був зроблений новий розподіл губерній вже по 7 навчальних округах (з урахуванням Одеського). Згідно з указом від 9 грудня 1832 року Одеському навчальному округу підлягали навчальні заклади Херсонської і Таврійської губерній. Указ від 30 травня 1833 року поширив територію округу приєднанням закладів Катеринославської губернії. Водночас граф Вітт залишив посаду управителя ліцею, цю посаду було ліквідовано.

²⁵ Ареопаг. Журнал литературы, критики, наук и художеств, издаваемый от пятого класса. — 1828. — Ч. 3. — № 7. — С. 52–53; Дополнение к Ареопагу. — 1830. — № 3. — С. 5–6; — № 4. — С. 7; — № 5. — С. 11–12.

²⁶ РДІА. — Ф. 733. — Оп. 78 (1829–1836). — Спр. 52. — Арк. 41–43.

²⁷ Цит. за: Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802–1902. — СПб., 1902. — С. 184.

²⁸ ДАОО. — Ф. 44. — Оп. 1 (1829). — Спр. 19. — Арк. 23.

²⁹ РДІА. — Ф. 772. — Оп. 1. — Спр. 229. — Арк. 1.

Перший попечитель Одеського навчального округу Н. Ф. Покровський приділяв серйозну увагу розвитку освіти в регіоні. Він отримав посаду попечителя, маючи вже на той час досвід педагогічної і адміністративної роботи. В Одесі свої знання і досвід він успішно реалізував на практиці. За спогадами колег по службі, він був діяльним керівником і талановитим педагогом. На посаді попечителя Покровський робив кроки з розширення мережі парафіяльних і повітових училищ, залишив помітний слід в історії Рішельєвського ліцею. Він був ініціатором заснування Одеського цензурного комітету.

Із створенням на основі трьох цензурних статутів першої третини XIX століття централізованої системи цензури, підлеглої Міністерству народної освіти, попечителі відігравали важливу роль у керівництві місцевими органами цензури. Центральною перлюстраційною установою країни стало Головне управління цензури в Петербурзі. В університетських центрах Російської імперії були створені цензурні комітети. В портових містах Ризі, Вільно й Одесі, що мали торговельні контакти з іноземними державами, була запроваджена посада окремого цензора з внутрішньої і зовнішньої цензури. Обов'язки окремого цензора в Одесі були покладені на директора Рішельєвського ліцею. В 1829 році «виконання обов'язків директора цього закладу і окремого цензора в Одесі» було доручено професору філософії І. І. Дудровичу, який стояв біля витоків ліцею і був помітною фігурою в ньому. Цензурна діяльність Дудровича складалася непросто: він не справлявся з потоком літератури, що надходила до Одеси з-за кордону. Однак Покровський глибше бачив причини незадовільної роботи окремого цензора і не пов'язував їх з некомпетентністю Дудровича. В донесенні до Петербурга він зазначав, що щороку до Одеси надходить близько 25 тис. книг різними мовами. Для розгляду такого масиву літератури, стверджував він, необхідний не окремий цензор, а цензурний комітет. В результаті керівництво центральних цензурних органів ухвалило рішення: «Посаду окремого цензора, встановлену в Одесі статутом про цензуру 22 квітня 1828 року, розділити між трьома урядовцями, які належать до Рішельєвського ліцею, у вигляді комітету, подібного до встановлених при університетах»³⁰.

Влітку 1831 року розпочав роботу Одеський цензурний комітет, у штаті якого був залишений І. І. Дудрович і додатково уведені ад'юнкти ліцею О. Г. Тройницький і В. Ф. Пахман. Обов'язки між цензорами розподілялися з урахуванням знання ними іноземних мов. Головою Одеського цензурного комітету був призначений Н. Ф. Покровський. Надалі в цензурному комітеті постійно головував попечитель Одеського навчального округу, як того вимагав цензурний статут.

Іншим напрямом діяльності попечителя стала реалізація «Положень» від 1 липня 1834 року про домашніх наставників і вчителів. Домашня освіта в дворянських і заможних купецьких родин зазвичай передувала гімназичній або ліцейській, щоб оминати початкові училища. Документ ставив під контроль держави роботу домашніх вчителів, зобов'язаних з цих пір одержувати свідоцтво на право викладання. Звання домашніх вчителів і наставників стало надаватися тим, хто зможе довести його на спеціальному іспиті.

25 червня 1835 року було затверджено нове положення про навчальні округи, яке істотно розширювало повноваження попечителя. Вивчивши стан справ у Рішельєвському ліцеї, Н. Ф. Покровський здійснив у ньому низку перетворень: розширив обсяг викладання багатьох предметів, узяв під контроль виконання викладачами своїх обов'язків і дисципліну ліцеїстів, висунув ідею реорганізації цього навчального закладу з метою наблизити його за статусом до вищої ланки в системі освіти тієї пори — університету, і неухильно боронив її перед центральною і місцевою владою.

В червні 1837 року у зв'язку з погіршенням здоров'я Н. Ф. Покровський вийшов у відставку. Його заслуга, крім усього вищезазначеного, полягає в тому, що за роки його попечительства в ліцеї з'явилася група молодих обдарованих вчених і виклада-

³⁰ РДІА. — Ф. 772. — Спр. 319. — Арк. 3–4.

чів: брати Г. К. і П. К. Бруни, словесник М. П. Розберг, натураліст О. Д. Нордман, богослов архімандрит Порфирій (К. Успенський) та ін.

У першій половині 1830-х років фізику та основи хімії у ліцеї викладав професор Г. К. Брун, який здобув освіту у Петербурзькій хірургічній академії, був кандидатом філософії Дерптського університету, доктором філософії Геттінгенського університету. Після смерті професора М. Д. Курляндцева він очолив кафедру математики, де викладав до середини 1850-х років. Студентам фізико-математичного відділення вчений читав курси аналітичної геометрії, вищої алгебри, диференціального та інтегрального числення, а студентам-камералам викладав курс політичної арифметики. Студенти визнавали його глибоким знавцем свого предмету, вибачливим та уважним до них викладачем. «На лекціях Генріх Карлович був натхненним: рідко яке математичне питання розв'язувалося ним рутинно... Кожного разу він змінював або прийоми розв'язання задач і питань, або ж спрощував виведення формул»³¹, — писав про Бруна мемуарист М. Філіппов. Як вчений-математик професор Брун найбільше цікавився теорією ймовірності і зокрема — теорією страхування.

З 1832 року ад'юнктом, а у 1836–1854 роках професором в ліцеї був історик і статистик П. К. Брун. Він закінчив філософський факультет Дерптського університету, а у Ієнському університеті став доктором філософії. П. К. Брун був дуже ерудований, вільно орієнтувався в сучасній йому європейській науковій літературі і завжди читав лекції, враховуючі новітні тенденції у розвитку історичної науки. Сучасники зазначали, що він «знав історію до вражаючої докладності»³². Не менш вдало учений викладав статистику, з якою був знайомий не тільки теоретично, а й практично, будучи з 1835 року членом Одеського статистичного комітету. Він регулярно готував для щорічника «Новороссийский календарь» звіти про зовнішню торгівлю Новоросійського краю и Бессарабської області; у газеті «Одесский вестник» вміщував щотижневі відомості про одеську торгівлю. Взагалі під час служби у ліцеї статистика займала головне місце у його наукових пошуках. У 1842 році П. К. Брун опублікував наукову працю «Руководство к сравнительной статистике европейских государств».

Яскравою особистістю був лектор російської словесності 1831–1835 років М. П. Розберг, літератор, який ще в студентські роки активно співпрацював зі столичною пресою. До Одеси його запросив М. С. Воронцов з метою доручити редагування газети «Одесский вестник». Одночасно з виданням газети Розберг викладав у ліцеї. Він був талановитим педагогом і добросовісним ученим. Газета в період його редакторства стала більш змістовною³³. Публіцисту ближче по духу був літературний відділ, на вдосконалення якого він і спрямував свої зусилля, залучивши до співпраці викладачів і вихованців ліцею. З його ім'ям пов'язана поява першого літературного видання «Одесский альманах на 1831 год», що був вельми популярним у краї. У ньому свої вірші й прозу опублікували столичні та місцеві літератори. Маючи досвід видання альманахів, Розберг з 1833 року розпочав випуск щотижневих додатків до «Одесского вестника» під назвою «Литературные листки», які, за його задумом, повинні були стати прообразом літературного журналу в Одесі. У липні 1835 року М. П. Розберга було обрано професором Дерптського університету, тому він змушений був залишити Одесу.

Одним із засновників систематичного наукового вивчення флори та фауни, а також палеонтології Причорномор'я був професор природознавчої історії 1832–1848 років О. Д. Нордман, доктор медицини Берлінського університету. Студентам фізико-математичного та камерального відділень він читав курси ботаніки, зоології, порівняльної анатомії, фізіології. Пізніше, у другій половині 1840-х років, учений почав викладати новий курс — мінералогії та геогнозії. Завдяки його зусиллям світова наука

³¹ Профессора брата Бруны (из воспоминаний М. А. Филиппова) // Русская старина. — 1898. — Т. 93. — № 1. — С. 113.

³² Там само. — С. 114.

³³ Російський державний архів літератури (РДАЛІ). — Ф. 300. — Оп. 1. — Д. 408. — Арк. 46.

збагатилася першими знаннями про зоологію Південної України, Криму, Кавказу, раніше майже не відому. Нордман був членом багатьох російських та іноземних наукових товариств. Завідуючи місцевим ботанічним садом, професор Нордман спромігся значно розширити його територію і надати йому характер науково-дослідної установи, розпочав там метеорологічні спостереження, а згодом став директором Головного училища садівництва. Його наукові праці і досі зберігають певне наукове значення.

З 1832 по 1844 рік директором ліцею був М. І. Сініцин, у минулому військовий моряк та викладач Морського корпусу. Він був людиною добродушною, але позбавленою адміністративного досвіду, тому обмежувався тим, що стежив за дотриманням у ліцеї зовнішнього порядку та дисципліни, майже не втручаючись у справи навчальної частини, якою особисто керував попечитель³⁴.

Як і на ранньому етапі існування, наприкінці 1820-х та у 1830-ті роки ліцей потребував додаткових фінансових вливань, що могли бути одержані від приватних осіб. У зв'язку з цим уряд і місцева адміністрація прагнули виявити механізми активізації благодійних пожертв. Керівництво бачило такі важелі в заохоченнях різного роду, які й справді збільшували кількість бажаючих допомогти ліцею. Імена жертводавців публікувалися на сторінках преси, деякі з них отримували урядові нагороди. Такі заохочення піднімали статус жертводавця в очах громадськості, роблячи благодійність престижною. Наприклад, одеський купець М. Крамарьов у 1836 році був нагороджений медаллю за пожертвування на користь ліцею³⁵. В основу створення мінералогічного кабінету ліцею також лягли приватні пожертви³⁶.

Таким чином, перше двадцятиліття існування Рішельєвського ліцею стало періодом, коли формувалася матеріальна база і удосконалювався навчальний процес в новоствореному навчальному закладі. Його засновники мали на меті створити ліцей як самостійний, незалежний навчальний заклад, але ці задуми зустріли протидію з боку російського уряду. Не знайшовши свого місця серед навчальних закладів Російської імперії, ліцей незабаром став проміжною ланкою між гімназіями й університетами. Тому подальша історія ліцею пов'язана насамперед з боротьбою за перетворення його на університет.

1.3. «Нова ера» в житті ліцею (1837–1856): наближення до університету

29 травня 1837 року був затверджений новий статут Рішельєвського ліцею³⁷, що за структурою, навчальними планами та програмами наблизив його по статусу до вищого навчального закладу. Ліцей остаточно відокремився від гімназії, однак зв'язок між ними залишився. Обидва заклади й надалі очолювала одна людина — директор ліцею, а гімназія вважалася закладом для підготовки юнаків до вступу в ліцей, працювала в його приміщенні і стала першою в Одесі гімназією — Рішельєвською.

Справами ліцею керували рада та правління, де головував директор. До обов'язків Ради ліцею входили: обрання професорів та ад'юнктів, складання розкладу курсів і розподіл навчальних годин, обговорення заходів по вдосконаленню викладання, розгляд методик і посібників, які використовувалися в навчанні, розпорядження навчальними й допоміжними засобами (бібліотекою і кабінетами). До складу Ради входили, крім директора, інспектор і всі професори. До складу правління, яке займалося переважно господарськими та юридичними справами, входили попечитель навчального округу, його помічник, директор та інспектор ліцею.

³⁴ Мурзакевич Н. Н. Вказ. пр. — С. 87.

³⁵ РДІА. — Ф. 733. — Оп. 78 (1836). — Спр. 229. — Арк. 17–19.

³⁶ РДІА. — Ф. 733. — Оп. 78 (1818–1836). — Спр. 3. — Ч. 2. — Арк. 10–11.

³⁷ Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения... — С. 205–206.

За статутом ліцей складався з двох відділень — юридичного і фізико-математичного. На юридичному відділенні викладалися такі предмети, як латина, римське право, енциклопедія та історія правознавства, російське законодавство, практичне судочинство, а на фізико-математичному — чиста і прикладна математика, фізика і фізична географія, природнича історія, хімія, технологія, комерція. Загальними для студентів обох відділень предметами були: філософія, російська словесність, загальна і російська історія, загальна і російська статистика.

При ліцеї був створений Інститут східних мов, метою якого була підготовка службовців-перекладачів, обізнаних з арабською, перською і турецькою мовами. Основу інституту становило училище східних мов, що існувало в Одесі у 1829–1838 роках. З четвертого класу вихованці училища крім предметів власне гімназичного курсу починали додатково вивчати під керівництвом двох вчителів східні мови, а потім, ставши студентами ліцею, продовжували навчання вже під наглядом професора. Студенти інституту були зобов'язані слухати лекції з усіх предметів юридичного відділення, за виключенням лише латини.

Загальний строк навчання в ліцеї дорівнював трьом рокам, складався з трьох курсів та розподілявся на півріччя (семестри). Вступні іспити і прийом до числа студентів відбувалися перед початком чергового академічного року, що розпочинався з 1 серпня. Канікули (вакації) призначалися двічі на рік: влітку — з 20 червня по 1 серпня, взимку — з 20 грудня по 12 січня. Академічний рік закінчувався урочистим актом: тут виголошувалися наукові промови викладачів, зачитувався річний звіт про стан справ ліцею, випускникам вручали атестати, відбувалося нагородження студентів медалями за наукові твори. Ліцеїсти, які успішно закінчили повний курс навчання, вступаючи на цивільну службу, користувалися правом на чин XII класу (губернського секретаря), а на військовій службі могли отримати перший офіцерський чин.

Новий статут з 1 січня 1838 року запроваджувався у дію. Безпосереднім втіленням його у життя мав зайнятися новий попечитель Одеського навчального округу Д. М. Княжевич (в сербському варіанті — Кнежевич), яскрава фігура в суспільному житті Російської імперії першої половини XIX століття. В ньому успішно поєднувалися організаторські здібності, досвід адміністративної роботи, талант публіциста і жива зацікавленість у розвитку науки й літератури. Народився він у Петербурзі, в дворянській родині вихідців з Сербії³⁸. Діставши фундаментальну домашню освіту, юнак продовжив навчання в Казанській гімназії. Д. М. Княжевич рано почав публікувати свої статті в столичній пресі, співпрацював із «Санкт-Петербурзькими ведомостями», а також «Журналом соребнователей просвещения и благотворения» товариства любителів російської словесності, де надрукував дослідження про синоніми російської мови. На початку 1820-х років він став видавцем альманаху «Подарок на святки» і «Полного собрания русских пословиц и поговорок». Успішно складалася й службова кар'єра Княжевича. Більше 30 років він працював у Міністерстві фінансів, у 1837 році перейшов на службу в Міністерство народної освіти, і того ж року був обраний членом Академії наук. Саме в багатому на зміни в його житті 1837 році він отримав призначення на посаду попечителя Одеського навчального округу.

Д. М. Княжевич досить активно взявся за впровадження нового статуту у дію. Він провів реформу навчальної частини Рішельєвського ліцею. За його пропозицією тривалість лекцій в ліцеї була обмежена однією годиною за зразком університетів, було скасовано післяобідні заняття, всі ліцеїсти, на зразок студентів університетів, отримали право носити шпаги і трикутні шапки³⁹. Процес навчання в ліцеї складався з лекцій та репетицій. Під останніми розумілися заняття з повторення і закріплення раніше пройденого матеріалу шляхом опитування студентів.

³⁸ Надеждин Н. Род Княжевичей. — Одесса, 1842. — С. 3–5.

³⁹ ДАОО. — Ф. 44. — Оп. 2 (1840). — Спр. 105. — Арк. 4.

25 лютого 1839 року були затверджені «Правила, которыми должны руководствоваться преподаватели лицея в способе преподавания предметов каждого»⁴⁰, що визначали форму та зміст лекційних курсів. Порядок викладання, передбачений «Правилами», набрав чинності й загалом зберігався принаймні протягом 1840-х років. З мемуарів ліцеїстів відомо, що на лекціях слухачі складали журнали, з читання яких розпочиналася кожна чергова лекція; з журналів укладалися так звані записки, тобто повні конспекти лекцій, які достатньо було вивчити напам'ять, щоб успішно скласти іспит. Сучасники зауважували, що така система дійсно допомагала на іспитах, але унеможливлювала самостійну роботу студентів, за яку ратував Княжевич.

Тому у червні 1839 року, напередодні чергових іспитів, Рада ліцею склала і прийняла до виконання «Правила для перевода студентов Ришельевского лицея с одного курса на другой и для выпуска оканчивающих полный курс обучения». Вперше були також регламентовані норми поведінки та обов'язки студентів у документі «Правила для студентов Ришельевского лицея», відповідно до яких обов'язки студентів поділялися на зовнішні (за стінами ліцею) і внутрішні (безпосередньо для навчального закладу). До зовнішніх обов'язків відносилися: виконання всіх державних законів, виконання церковних обрядів, гідна поведінка вдома і в суспільстві, постійне носіння форми ліцеїста. Студентам заборонялося брати участь у таємних товариствах, грати в азартні ігри, відвідувати місця, «шкідливі для моралі молодих людей» (трактири, винні льохи) і вживати «невластиві молодим літам напої»⁴¹. Внутрішні обов'язки зводилися до відвідування лекцій і виконання наказів адміністрації ліцею та викладачів. На кожному занятті викладачі мали вимагати від студентів усних та письмових звітів за минулу лекцію. Усний звіт являв собою відповіді ліцеїстів на запитання викладача з теми минулої лекції. Письмовий звіт по кожній лекції викладач мав право вимагати від одного чи кількох студентів. На іспитах письмові звіти бралися до уваги. Попечитель особливо підкреслював, що письмові звіти мали слугувати також вправами з розвитку мовлення, а тому викладачі повинні були орієнтувати ліцеїстів на логічне, чітке і ясне викладення матеріалу.

За правопорушення вводилася система покарань: догана від інспектора і директора, догана у присутності всіх членів Ради ліцею, арешт правлінням ліцею. Найважчим різновидом покарання вважалося виключення з навчального закладу. Безпосередній нагляд за дисципліною ліцеїстів згідно зі статутом здійснював інспектор; у 1839 році була заснована також посада помічника інспектора.

Д. М. Княжевич подбав і про розширення кола предметів, що викладалися в ліцеї: у 1838 році була заснована кафедра сільського господарства і лісівництва на фізико-математичному відділенні, а у серпні 1840-го попечитель підготував «План преобразования учебной части лицея»⁴², в якому висунув пропозицію заснувати третє відділення — економічне чи камеральне (за зразком німецьких університетів), де було б зосереджено викладання природничих і господарських наук. Загалом Княжевич передбачав підсилити енциклопедичний загальноосвітній характер навчання та розширити обсяг викладання деяких загальних предметів. Саме під час його попечительства в ліцеї склалося блискуче коло педагогів, завдяки яким навчальний заклад пережив у першій половині 1840-х років період розквіту. До цього покоління викладачів належали математик В. В. Петровський, історики П. К. Брун і М. Н. Мурзакевич, фізик В. Є. Левтеропуло, латиніст П. В. Беккер, натураліст О. Д. Нордман, юристи В. А. Литовський і М. О. Соловйов, філософ і літератор К. П. Зеленецький, хімік Х. Г. Гассгаген, орієнталіст В. В. Григор'єв.

Засновники ліцею не ставили перед викладачами жодних інших завдань, крім педагогічних. Однак за часів попечительства Д. М. Княжевича ліцей набував подвійного призначення: бути не лише освітньою, а й науковою установою. Попечитель вбачав

⁴⁰ Там само. — Арк. 2.

⁴¹ Там само. — Арк. 4.

⁴² Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ РИ). — Собр. II. — Т. XVI (1841). — Отд. II. — СПб., 1842. — № 15010.

сенса існування ліцею в тому, щоб надати йому значення центру широких краєзнавчих студій, адже перед викладачами ліцею поставав неабиякий об'єкт дослідження — простори Північного Причорномор'я, його природа, населення, господарство, минуле і сучасне.

В ліцеї 1839 року були засновані перший хімічний кабінет і лабораторія. Вже за десять років вони мали на оснащенні понад 400 хімічних препаратів та приладів. Першим завідувачем став магістр хімії і мінералогії Київського імператорського університету св. Володимира Х. Г. Гассгаген, який з листопада 1837 року виконував обов'язки професора хімії і технології в ліцеї, а через два роки був затверджений на цій посаді. Науковці в основному займалися хімічними дослідженнями морських, озерних і лиманних вод та лікувальних грязей Новоросійського краю.

Провідниками ідей романтичної шеллінгіанської натурфілософії стали викладачі ліцею Й. Г. Михневич, К. П. Зеленецький, В. Є. Левтеропуло.

К. П. Зеленецький, випускник філософського відділення Рішельєвського ліцею 1833 року, був відомим учнем І. І. Дудровича. Він написав низку філософських праць: «Об общем законе жизни духа человеческого», «Об основе знания, его пределах и значении», «О месте, занимаемом логикой в системе философии», «О логике как о систематическом целом и как о науке, объясняющей факты мышления и знания» тощо, — в яких намагався здійснити своєрідний синтез вчень Канта та Шеллінга на підґрунті тези, що закони буття та закони пізнання є рівною мірою закони розуму. Духовність та розумність для Зеленецького становили одне й те саме. Він був упевнений у причетності людського розуму до більш високої розумної основи. При цьому він якісно критикував раціоналізм за абсолютизацію розуму, а емпіризм — за надмірне захоплення чуттєвим пізнанням. З точки зору одеського філософа як розум, так і відчуття є різними проявами єдиної основи, а тому можуть діяти в пізнанні тільки у зв'язку одне з одним.

Крім філософії К. П. Зеленецький читав студентам курси теорії та історії поезії і історії російської літератури. У курсі теорії та історії поезії він знайомив своїх слухачів з основними системами віршування, розглядав розвиток стародавніх і новітніх мов, давав характеристику поетичної творчості, починаючи від санскритської і закінчуючи сучасною йому французькою літературою. Історію російської літератури він викладав на тлі загальної історії культури. Періодизацію розвитку російської культури він співвідносив з періодизацією суспільно-політичної історії країни. На лекціях професор відводив багато часу на зчитування і критичний розбір обраних уривків із творів сучасної літератури; викладання теорії словесності постійно супроводжував практичними вправами з російської мови. Він також написав посібники з тих предметів, які викладав у ліцеї: «Исследование о риторике» (1846), «Курс русской словесности. Теория поэзии», «Лекции о важнейших этапах в истории поэзии», «История русской литературы» (1849) тощо. Професор був плідним літератором. Його перу належать численні художні твори і статті в регіональних періодичних виданнях, а в 1848 році він навіть видав учено-літературну збірку «Альциона».

Й. Г. Михневич прибув до Одеси з Київської духовної академії і з 1839 року викладав філософію в Рішельєвському ліцеї. Трьома великими реформаторами філософії він вважав Сократа, Бекона та Канта. Головну мету філософії нового часу, засновником якої, на думку Михневича, був І. Кант, він вбачав у поєднанні крайнощів ідеалізму та матеріалізму в триаді «Я» (людина), «Не-Я» (природа) та «Абсолют». Залежно від того, яка з цих трьох основ приймалася за вихідну, Михневич виділяв три головні «системи» філософії: суб'єктивізм Канта, натуралізм Шеллінга та філософію абсолюту Гегеля. «Ці три системи, — зазначав професор, — уявляються ніби три сонця, навколо яких обертається безліч інших систем, подібно до планет та їхніх супутників»⁴³. Кантіанство він піддавав критиці з позицій православного теїзму — за релігійний «деїзм» і «натуралізм», у гегельянстві бачив лише одну оригінальну якість — системність; та найвищу оцінку давав шеллінгіанству: «Шеллінг є видатним філософом-натуралістом, і ми

⁴³ ДАОО. — Ф. 149 (Пахман С. В.) — Оп. 1. — Спр. 39. — Арк. 112 зв.–114.

зобов'язані йому тими успіхами, які зробили природознавчі науки в теперішній час; а Гегель є видатним як систематик, і йому зобов'язані сучасною послідовністю і піднесеністю поглядів історія, наука права та філософія»⁴⁴. Філософію Михневич вважав наукою про свідомість, яка виявляє себе в тяжінні людини до світу, світу — до людини та обох (людини й світу) — до Бога. Виходячи з цього, учений розділяв філософію на психологію (науку про душу), логіку (науку про мислення) та метафізику (науку про пізнання ідеальної сутності речей). Й. Г. Михневичу належать філософські праці: «Об успехах греческих философов», «Задачи философии», «Опыт простого изложения философии Шеллинга, рассматриваемой в связи с системами других германских философов», підручник «Опыт постепенного развития главных действий мышления как руководство к первоначальному преподаванию логики».

З ліцеєм пов'язана значна частина життя відомого краєзнавця професора М. Н. Мурзакевича. У ліцеї він працював з 1838 року: спочатку на посаді ад'юнкта, а з 1840 року — на посаді професора російської історії і статистики. Його заслугою є дослідження низки причорноморських археологічних пам'яток, наслідком чого стала чимала кількість цінних для свого часу праць з допоміжних історичних дисциплін — археології, нумізматики. Мурзакевич був серед засновників Одеського товариства історії та старожитностей, одним з найдіяльніших членів цієї наукової установи.

В цілому нова плеяда вчених надала імпульс розвитку наукової думки в ліцеї.

Пропозиції Д. М. Княжевича щодо реформування навчального процесу впроваджувалися в життя поступово, і тільки у листопаді 1841 року імператор затвердив новий розклад навчальних предметів у ліцеї, згідно з яким нарівні з юридичним і фізико-математичним відділеннями утворювалося третє — камеральне. На юридичному відділенні мали викладатися церковне право, римська словесність, історія правознавства, російське законодавство, практичне судочинство, римське законодавство, судова медицина і політична економія (під назвою «державне господарство»); на фізико-математичному відділенні — чиста математика, прикладна математика, астрономія, фізика і фізична географія, хімія, природнича історія, огляд російських законів; на камеральному відділенні — політична економія (державне господарство) і торгівля, фізика і фізична географія, хімія, природнича історія, сільське господарство, огляд російських законів. Загальними для усіх відділень предметами були визнані богослов'я і церковна історія, філософія, російська словесність, всесвітня історія і статистика з порівняльною географією та історією подорожей і відкриттів, російська історія і статистика з окремим викладанням російських старожитностей, німецька і французька мови. Новий розклад навчальних предметів розглядався як доповнення до положень статуту 1837 року й запроваджувався у дію на 3 роки, після чого мав бути затверджений остаточно⁴⁵. Камеральне відділення прийняло перших студентів вже у 1842/43 академічному році, а незабаром стало найчисленнішим за кількістю слухачів ліцейським відділенням.

Як і раніше, важливим джерелом надходжень до казни навчального закладу залишалися приватні пожертви. Княжевичу вдалося виявити й інші, не менш дієві джерела фінансування. Одним з тих, що повністю себе виправдало, стало видання періодичної преси з благодійною метою. За наполяганням попечителя на розпорядження Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора М. С. Воронцова в 1839 році ліцею було доручено видання специфічного довідкового щорічника «Новороссийский календарь», що вже встиг завоювати популярність у читачів. Губернська адміністрація передала цю справу Рішельєвському ліцею з тим, щоб кошти, отримані від продажу календарів, йшли на придбання книг та необхідного навчального обладнання для вільних слухачів⁴⁶. У 1840-ві роки остаточно склалася структура «Новороссийского календаря», збільшився розмір і обсяг видання. В період випуску щорічника ліце-

⁴⁴ Там само. — Арк. 138 зв.

⁴⁵ Одесский вестник. — 1839. — 18 января.

⁴⁶ РДІА. — Ф. 733. — Оп. 78 (1838–1847). — Спр. 288. — Арк. 1, 14–16.

єм його редагували, змінюючи один одного, професори М. Н. Мурзакевич, Й. Г. Михневич, О. М. Богдановський та ін.

Наприкінці 1830-х років попечитель Д. М. Княжевич підняв питання про відродження літературних альманахів в Одесі, видання яких, як він неодноразово стверджував, також робилося з благодійною метою. За їх випуск разом з ініціатором узявся публіцист і історик М. І. Надеждін, який прибув до Одеси в 1838 році. З видавцем журналу «Телескоп» Княжевич був дружний ще в Петербурзі. Тому після закриття журналу у зв'язку з публікацією «Філософічного листа» П. Я. Чаадаєва і заслання в Усть-Сисольськ Надеждін попросив дозволу на поїздку для поправки здоров'я саме до Одеси. Виданий друзями «Одесский альманах на 1839 год» став подією в літературному житті міста і всього Південного регіону. До участі в ньому були запрошені відомі петербурзькі і московські літератори В. Бенедиктов, П. Вяземський, М. Греч, подружжя Ф. і А. Глинки, М. Кукольник, І. Панаєв та ін. Разом з відомими столичними авторами Княжевич залучив до роботи над альманахом педагогів Рішельєвського ліцею В. В. Григор'єва, К. П. Зеленецького і ще декого з викладачів. Успіх першого альманаху підштовхнув редакторів до видання наступного — на 1840 рік.

З метою розповсюдження агрономічних знань, необхідних населенню землеробського краю, Княжевич наприкінці 1830-х років, зайнявши одне з провідних місць у Товаристві сільського господарства Південної Росії, став редагувати «Листки», що видавали його учасники. Це видання було повною мірою просвітницьким. Велику увагу редакція приділяла розвитку в краї скотарства, шовківництва, виноградарства, популяризації серед землеробів наукової літератури з проблем сільського господарства.

Ще одним напрямом діяльності Д. М. Княжевича в Одесі стала організація Одеського товариства історії і старожитностей. Він був ініціатором заснування і першим президентом товариства. Найважливішими завданнями наукових об'єднань Княжевич вважав видання і пропагування праць їхніх членів. 1842 року почалася інтенсивна підготовка до публікації першого тому «Записок Одесского общества истории и древностей». Княжевич продовжував займатися виданням, будучи вже серйозно хворим.

Рішельєвський ліцей на початку 1840-х років знаходився на підйомі. Професор Мурзакевич, згадуючи цей етап розвитку ліцею, так визначив у ньому місце і роль попечителя: «Це установа, як добре заведена машина, пішла у хід; навчання викладалося наскільки можливо сучасно, врівень з вимогами науки. Професори добросовісно і охоче робили свою справу; умножались слухачі і умножались із дня на день довіра і добре ставлення публіки до ліцею. Честь всього цього належала Дмитру Максимовичу»⁴⁷.

Проте у 1844 році ліцей втратив одразу двох керівників: 3 червня пішов з життя його директор М. І. Сініцин, а 1 жовтня — попечитель Одеського навчального округу Д. М. Княжевич. І якщо перший насправді був більш номінальним, ніж реальним головою ліцею, то заслуги другого у справі розвитку навчального закладу очевидні й не підлягають сумнівам. Періоду попечительства Княжевича сягають витoki ідеї заснування в Одесі університету. Історіографи університету вказують на існування «Проекта преобразования лицея в университет», складеного Княжевичем. Саме цей проект восени 1844 року попечитель повіз до Петербурга на розгляд начальства, але у дорозі помер, через що проект залишився нездійсненим. І хоча відшукати текст проекту або згадки про нього серед паперів Д. М. Княжевича не вдалося ані його сучасникам, ані наступникам, беззаперечним у даному випадку залишається факт, що попечитель мав репутацію реформатора, адже саме йому довелося впроваджувати в життя нововведення в навчальній частині Рішельєвського ліцею на рубежі 1830-х — 1840-х років.

Наступниками Д. М. Княжевича на посаді попечителя навчального округу були Г. П. Волковський (1845), М. М. Бугайський (1846–1854) і П. Г. Демидов (1855–1856). У цей період ліцей продовжував приваблювати велику кількість студентів, що свідчить про міцну соціальну репутацію, сформовану перш за все стараннями Княжевича.

⁴⁷ Мурзакевич Н. Н. Вказ. пр. — С. 149.

Посаду директора ліцею з 1844 по 1852 рік обіймав О. Г. Петров, колишній директор Київської гімназії. Керівництво ліцеєм він поєднував з посадою помічника попечителя навчального округу.

У березні 1845 року через наближення закінчення трирічного строку, на який був затверджений новий розклад предметів, Рада ліцею утворила особливий комітет у складі професорів Г. К. Бруна, В. А. Линовського, Й. Г. Михневича, П. О. Симоновича⁴⁸. Особливий комітет мав розглядати пропозиції викладачів ліцею щодо покращення навчального процесу. Більшість викладачів звернула увагу на необхідність зменшення обсягу викладання загальних предметів і відповідно підсилення викладання фахових дисциплін. Були навіть пропозиції щодо заснування окремого словесного або філологічного відділення. Діяльність комітету завершилася низкою рішень, що були затверджені Радою ліцею: зберігалися три існуючі відділення, але відбувався деякий міжфакультетський перерозподіл предметів, спрямований на скасування або «зосередження» викладання (фактичне об'єднання) окремих дисциплін. Відтепер були об'єднані російські старожитності з російською історією, порівняльна географія та історія подорожей і відкриттів — із всесвітньою історією; метеорологію слід було читати разом з фізичною географією, енциклопедію правознавства замість трьох років і римське право замість двох років викладати лише рік тощо. Всі ці зміни були запроваджені з 1846/47 навчального року.

31 травня 1845 року були опубліковані нові «Правила испытаний для перевода и выпуска студентов Ришельевского лицея»⁴⁹. Вони уточнювали порядок проведення іспитів та умови переходу з курсу на курс і випуску з ліцею. Важливим нововведенням стало написання студентами для отримання випускного атестату курсових творів (аналог сучасних дипломних робіт), тему яких можна було обрати самостійно або отримати від викладача. Важливим засобом заохочення студентів ліцею до самостійних наукових занять вважалося добровільне написання ними творів на здобуття золотих і срібних медалей. Теми для написання цих творів оголошувалися напередодні кожного академічного року. Як правило, одна з них присвячувалася математично-природничим наукам, а інша — гуманітарним. Найбільш вдалі твори студентів виходили друком. Так, у 1841 році Рада ліцею дозволила надрукувати твір студента юридичного відділення О. Великанова «О реформе Сократа в философии, ее причинах и следствии».

Політика російського уряду в царині освіти призвела до заборони 1850 року викладання філософії у вищих навчальних закладах світськими професорами. Кафедру філософії в ліцеї було закрито. Починаючи з цього року з усіх філософських дисциплін читалися лише курси логіки та психології, але викладання цих предметів було покладене на професора богослов'я протоієрея М. К. Павловського.

Укріплення консервативних тенденцій в освіті в останні роки правління Миколи I при міністрі народної освіти князі П. О. Ширінському-Шахматові відбилося у таємній «Инструкции директору и инспектору Ришельевского лицея», затвердженій імператором 21 листопада 1849 року. Відтепер кожний викладач був зобов'язаний перед початком академічного року подати директору на розгляд і затвердження Радою докладну програму зі свого предмету з поясненням його обсягу, послідовності і методів викладання, підручників і посібників. Після закінчення академічного року кожен викладач повинен був надати звіт щодо повноти викладеного матеріалу і відповідності його раніше затвердженій програмі, а директор разом з інспектором мали щорічно давати висновок про «дух і спрямованість» викладання кожного предмету і через попечителя доповідати про це міністру народної освіти. Інструкція запроваджувалася на один рік, а 23 січня 1851 року була з незначними змінами остаточно затверд-

⁴⁸ РДІА. — Ф. 733. — Оп. 78 (1838–1847). — Спр. 288. — Арк. 1, 14–16.

⁴⁹ Правила испытаний для перевода и выпуска студентов Ришельевского лицея, утвержденные Министром народного просвещения мая 31-го дня, 1845 года. — Одесса, 1845.

жена Миколою I для постійного керівництва директору та інспектору ліцею⁵⁰. Подібні інструкції тоді були видані для усіх вищих навчальних закладів Російської імперії.

У другій половині 1840-х — на початку 1850-х років склалися непрості стосунки всередині викладацького корпусу. За свідченнями М. Н. Мурзакевича⁵¹, на підставі особистих симпатій і антипатій, інтриг, заздрощів, боротьби за прихильність начальства утворювалися різні групи. Навколо М. М. Бугайського склалося оточення з найближчих до нього професорів — Г. К. Бруна, В. А. Линовського, В. Є. Левтеропуло. Гурток своєрідних опозиціонерів склали відомі своєю схильністю до дисципліни М. Н. Мурзакевич, професор східних мов В. Н. Кузьмін та інспектор Г. І. Соколов. Скоріш за все, з їхньої ініціативи в Рішельєвському ліцеї була проведена ревізія товаришем міністра народної освіти сенатором А. С. Норовим в період з 7 грудня 1852 по 3 січня 1853 року. Відповідальність за порушення, виявлені столичним ревізором, поніс О. Г. Петров: його звільнили з посади директора та помічника попечителя. Управителем ліцею у грудні 1852 року став професор М. Н. Мурзакевич, відомий своїми консервативними поглядами, бездоганною репутацією, твердим і діяльним характером; в лютому наступного року він був затверджений на посаді директора.

Під час директорства Мурзакевича знов відбулася зміна поколінь у викладацькому корпусі. У цей час ліцей залишила значна частина «старої» професури: В. В. Петровський, А. Я. Комарницький, В. Є. Левтеропуло, В. А. Линовський. До ліцею прийшли молоді, прогресивно налаштовані викладачі. Чіткий поділ між «старою» і «молодою» професурою став особливо помітним в останнє десятиліття існування ліцею. «Старі» професори — К. П. Зеленецький, Я. А. Лук'янов, С. О. Акімов, Д. О. Байков, Х. Г. Гассгаген, П. В. Беккер, як правило, не тільки були літніми людьми, але й дотримувалися застарілих поглядів на науку та поступово втрачали інтерес до її розвитку, що відбивалося на їхніх лекціях, в які роками не вносилося жодних змін.

«Молоді» викладачі — О. М. Богдановський, О. В. Лохвицький, О. І. Георгієвський, С. В. Єшевський, Р. В. Орбинський, К. І. Карастельов, М. І. Максимов, С. С. Муравйов, М. П. Смирнов, навпаки, прагнули стежити за провідними досягненнями вітчизняної і західноєвропейської наукової думки і залучати до неї своїх студентів. Однозначно розділити всіх без винятку викладачів на два табори, звичайно, неможливо, адже такий поділ був би занадто суб'єктивним, а отже спірним. Однак саме існування цих таборів сумніву не підлягає — про них залишилися виразні згадки мемуаристів, які писали про ліцей того часу.

Майже всі «молоді» викладачі були гуманітаріями, що зумовило високий рівень розвитку викладання в ліцеї в останні роки його існування саме гуманітарних наук, в першу чергу — юриспруденції.

З 1853 року обов'язки ад'юнкта кафедри енциклопедії та історії права виконував О. В. Лохвицький, магістр загальнонародного права Московського університету. У 1856–1859 роках він уже був професором енциклопедії та історії права і огляду законів. Курси, які викладав О. В. Лохвицький, відрізнялися широтою охоплення матеріалу. Він був фахівцем насамперед з російського права, історію якого розкривав на широкому історичному тлі, торкаючись у лекціях не тільки історії розвитку окремих галузей права, юридичних пам'яток, а й історії державних установ, станів тощо. Він використовував джерелознавчий метод: ознайомивши слухачів із походженням, складом і значенням пам'ятки, він читав її разом зі студентами, роз'яснюючи їм зміст окремих слів і юридичних термінів, порівнюючи правові норми, викладені у пам'ятці, з нормами чинного законодавства. В курсі енциклопедії права лектор знайомив студентів з філософією права і основними категоріями юриспруденції. Перебуваючи у відрядженні в Парижі з жовтня 1857 до квітня 1858 року, він глибоко ознайомився з французьким судочинством, особливо адвокатурою і судом присяжних. Напередодні реформування судочинства у Російській імперії, яка не мала тих інституцій, це було дуже своєчасним

⁵⁰ ПСЗ РИ. — Т. XXVI (1851). — Отд. 1. — СПб., 1852. — № 24868. — С. 86–88.

⁵¹ Мурзакевич Н. Н. Вказ. пр. — С. 218–219.

і корисним. Закордонна подорож сприяла вдосконаленню О. В. Лохвицького як викладача, вченого-юриста, зміцнила його ліберальні громадсько-політичні переконання.

Магістр Московського університету О. М. Богдановський з 1853 року був ад'юнктом, з 1858-го до кінця існування ліцею — професором практичного судочинства, кримінального й цивільного права. Він завжди звертав увагу на теоретичні питання юриспруденції. За відгуками колишніх ліцеїстів, Богдановський належав до кола найпопулярніших професорів ліцею⁵². У грудні 1860 року він був відряджений на 9 місяців за кордон для вивчення пенітенціарних систем країн Західної Європи. Саме О. М. Богдановський першим в Росії виніс проблему неповнолітніх злочинців на публічне обговорення.

Кандидат Московського університету О. І. Георгієвський у 1854–1862 роках виконував у ліцеї обов'язки ад'юнкта загальної історії і статистики. Свої лекції він будував на основі праць істориків М. Бункера, Дж. Грота, Г. Моммзена, Б.-Г. Нібура, Л. Ранке. Він прагнув звертати увагу слухачів на «внутрішнє життя народу», «на успіхи цивілізації і на розвиток усіх сторін побуту народів»⁵³. І Богдановський, і Георгієвський були також талановитими публіцистами.

Курс російської історії і статистики у 1853–1855 роках читав кандидат Московського університету С. В. Єшевський. Керівництво ліцею зазначало, що свої дисципліни він викладав «з любов'ю до рідного, повно і чітко»⁵⁴. У травні 1854 року Єшевський виїхав до Москви для складання іспитів в університеті на ступень магістра. Він бажав надалі займатися науковою роботою та працювати у вищому навчальному закладі, якими були не ліцеї, а університети. Восени 1855 року він був обраний на кафедру російської історії в Казанському університеті.

З 1855 року обов'язки ад'юнкта кафедри російської історії виконував магістр Петербурзького університету М. П. Смирнов, який став з 1861 року професором цієї кафедри. Курс російської історії він читав за власними конспектами, складеними на основі праць і лекцій істориків С. М. Соловйова та М. Г. Устрялова. При викладанні давньої історії Смирнов прагнув познайомити своїх слухачів з першоджерелами — «найдавнішими пам'ятками розумового і громадського життя наших предків»⁵⁵. Значне місце він відводив також історіографії. Як вступ до курсу лектор робив докладний огляд розвитку російської історичної думки від літописання до наукової діяльності вчених XVIII століття. У викладанні русистики він прагнув відійти від характерної для дворянської історіографії схеми висвітлення політичної історії виключно скрізь призму діяльності правителів держави і намагався звернути увагу студентів на долю народних мас. Сам вчений зазначав, що «при викладанні історії допетровської Русі постійно мав на увазі той справедливий докір, на який заслуговує велика частина наших дослідників, що пишуть історію держави і не звертають уваги на історію народного життя»⁵⁶.

Курс статистики М. П. Смирнова був авторським, з використанням матеріалів, опублікованих Статистичним відділенням Російського Географічного товариства і статистичних матеріалів з низки періодичних видань. На студентів професор Смирнов справляв сильне враження лекторською обдарованістю, вмів прищепити їм цікавість до свого предмета⁵⁷.

По кафедрі педагогіки обов'язки ад'юнкта у 1851–1863 роках виконував випускник Петербурзького головного педагогічного інституту Р. В. Орбинський, який читав студентам курси теорії педагогіки та дидактики, а також історію педагогіки. Орбинський прагнув знайомити слухачів в першу чергу з джерелами; як філолог-класик за фахом, він спирався на твори античних авторів. Лекції з історії навчальної справи у Росії будувалися на російських законодавчих актах у цьому напрямі. Але Орбин-

⁵² ДАОО. — Ф. 44. — Оп. 3 (1862). — Спр. 27. — Арк. 10.

⁵³ ДАОО. — Ф. 44. — Оп. 3 (1858). — Спр. 46. — Арк. 3 зв.

⁵⁴ ДАОО. — Ф. 44. — Оп. 3 (1854). — Спр. 112. — Арк. 26 зв.–27.

⁵⁵ ДАОО. — Ф. 44. — Оп. 3 (1862). — Спр. 27. — Арк. 20.

⁵⁶ Там само. — Арк. 9.

⁵⁷ ДАОО. — Ф. 153. — Оп. 1. — Спр. 510. — Арк. 15, 113.

ський не обмежувався тільки теоретичним курсом педагогіки; він шукав можливості долучити студентів до практики викладання. З відкриттям в Одесі недільних шкіл 1860 року він викладав у недільній школі при Одеському сирітському будинку, де зміг на практиці продемонструвати своїм студентам засоби початкового навчання читання та письму⁵⁸.

Викладання основ ґрунтово-агрономічного напрямку вперше в Одесі в Рішельєвському ліцеї почав професор агрономії і лісівництва І. У. Палімпсестов у 1851 році.

Матеріальне забезпечення більшості викладачів ліцею залишалося незадовільним. Професор отримував 3000 руб. жалування та 500 руб. квартирних грошей на рік, ад'юнкт — відповідно 2000 та 350 руб. Цих грошей не вистачало для пристойного життя. У пошуках додаткових прибутків професори і ад'юнкти поєднували педагогічну діяльність в Рішельєвському ліцеї з викладанням в інших навчальних закладах, давали приватні уроки, утримували на своїх квартирах студентів. В Одесі 1840-х — першої половини 1850-х років були добре відомі пансіони професорів братів Брунів, Беккера, Левтеропуло, Михневича. Так, Зеленецький в листі до Григор'єва восени 1851 року писав, що має намір рекомендувати своїй знайомій «пансіон Левтеропуло, тому що у Беккера і Михневича дорого, вельми дорого, а в останнього з них і місця немає»⁵⁹.

Студентський склад ліцею у середині XIX століття також поступово змінювався. Географія походження ліцеїстів, як і раніше, поширювалась насамперед на південні губернії: близько двох третин студентів були уродженцями Херсонської губернії і Бессарабської області. Серед іноземців, які навчалися в Рішельєвському ліцеї, переважали вихідці з Дунайських князівств, турецьких і австрійських володінь.

Більш очевидною була динаміка змін соціального складу ліцеїстів у 1840–1850-х роках. Так, у 1842 році з 78 вихованців 23 були дворянами, 23 — синами обер-офіцерів, 20 — вихідцями з купецьких сімей, 3 — з різночинців, 2 — з духовництва, 2 — з іноземців. Згідно з «Положением о взимании платы за обучение в высших и средних учебных заведениях» 1845 року платня за слухання лекцій була встановлена у розмірі 15 руб. сріблом; у 1848 році вона виросла до 30 руб. на рік.

Враховуючи зміни в соціальному складі ліцеїстів і відповідні відмінності їхнього майнового стану, передбачалося, що студенти з бідних сімей звільняються від платні і навіть можуть розраховувати на виплату стипендій з коштів, сплачених іншими студентами, і приватних пожертв. Про масштаби допомоги незаможникам можна судити з таких даних: в 1846/47 академічному році із коштів, зібраних за слухання лекцій, і приватних пожертв одному студенту була виплачена стипендія у розмірі 100 руб., а ще вісім студентів одержали одноразову допомогу на загальну суму 265 руб.⁶⁰

На початку 1850-х років зростає кількість студентів та збільшилося різноманіття їхньої станової приналежності⁶¹. У 1852 році з 204 вихованців ліцею більше половини (123 особи) були дворянами, 19 — синами обер-офіцерів, 7 — з прикажчиків, 4 — з родин почесних громадян, 3 юнака — з колоністів, 2 — з духовного стану, стільки ж — з донських козаків, 37 — з податних станів (селян та міщан)⁶². У цей період нерівність майнового стану вихованців ліцею була особливо помітною. У 1851/52 академічному році стипендії одержували лише сім студентів (четверо — по 120 руб., троє — по 96 руб. на рік), ще дев'яти студентам було надано одноразову допомогу в розмірі від 25 до 35 руб.⁶³.

Однак нове «Положение о взимании платы за обучение в высших и средних учебных заведениях» 1852 року помітно ускладнювало умови звільнення студентів від

⁵⁸ ДАОО. — Ф. 44. — Оп. 3 (1860). — Спр. 121. — Арк. 22.

⁵⁹ Відділ рукописів Російської національної бібліотеки (ВР РНБ). — Ф. 608 (Архів І. В. Помяловського). — Спр. 2395. — Арк. 5.

⁶⁰ Годичные акты Ришельевского лицея (исторические записки и речи). 1846–1847 гг. — Одесса, 1847. — С. 4–5.

⁶¹ ДАОО. — Ф. 153. — Оп. 1. — Спр. 510. — Арк. 1–13.

⁶² Журнал Министерства народного просвещения (ЖМНП). — 1863. — Т. 119. — Отд. II. — С. 143.

⁶³ Годичные акты Ришельевского лицея... 1851–1852 гг. — Одесса, 1852. — С. 86.

платні за навчання. Тепер від тих, хто претендував на державну або університетську підтримку, вимагали спеціального свідоцтва місцевого начальства про бідність родини; до того ж клопотання слід було подавати і переглядати щороку. Більш того, представники податних станів (ті, хто найбільш потребував підтримки) взагалі не могли бути звільнені від плати за навчання. Це правило діяло до кінця 1850-х років.

Малозабезпечені студенти з «своєкоштных», особливо з сімей обер-офіцерів, щоб прогодуватися, нерідко давали приватні уроки. У 1855/56 академічному році два ліцеїсти одержували стипендії по 10 руб. на місяць із коштів, зібраних за слухання лекцій, а один студент отримав таку ж стипендію з прибутку від видання «Новороссийского календаря»⁶⁴.

Казеннокоштні студенти мешкали в студентському відділенні при пансіоні, проте пізніше всі вони були переведені на «вільні квартири» з призначенням кожному з них стипендії у розмірі 250 руб. на рік⁶⁵. Для допомоги ліцеїстам керівництво навчального закладу вжило заходів з метою отримання додаткових коштів, серед яких помітне місце, як і раніше, займали пожертви. На розвиток освіти деколи жертвували об'єднані групи представників окремих міських станів, що заохочувалося центральним урядом. Зокрема, імператор Микола I в 1854 році оголосив подяку одеському купецтву за намір утримувати на свої кошти по одному пансіонеру в Рішельєвському ліцеї, Одеській першій гімназії і чоловічому пансіоні⁶⁶.

1852 року періодичні публікації кращих студентських робіт змінило видання «Труды студентов Ришельевского лицея». В передмові до першої книги редакція сформулювала його завдання: «Рада Рішельєвського ліцею, маючи заохотити студентів ліцею до вчених праць, визначила видавати в світ ті з них, що подаються студентами, які, по знайдених в них даруваннях, значеннях і працьовитості, визнані особливо того гідними»⁶⁷. Перша книга складалася з двох робіт вихованців ліцею, кожна з яких мала самостійну нумерацію сторінок. Робота студента Р. Думшина «О реках Скифии по Геродоту» в сучасному розумінні є добротною курсовою: вона містила вступ, розділи і висновки, що були забезпечені серйозним науково-довідковим апаратом. Друга робота була виконана студентом І. Занеським в області математичних наук і називалася «Об уравнении эпициклоиды и ее свойствах механических и геометрических», містила ряд креслень і також носила характер добросовісного студентського дослідження.

За розпорядженням попечителя М. М. Бугайського у 1853 році були переглянуті «Правила для студентов Ришельевского лицея». Зокрема до розділу про обов'язки студентів поза стінами навчального закладу були внесені доповнення, що мали дуже докладну регламентацію зовнішнього вигляду і форми одягу. Нові правила забороняли студентам мати вуса, бакенбарди та довге волосся, одягати строкаті брюки і краватки. Студенти були зобов'язані завжди носити мундир; в усіх урочистих випадках і багатолюдних місцях вони мали бути в трикутних шапках і при шпагах; кашкети дозволялося одягати лише в будні.

У 1853–1856 роки, в умовах Кримської (Східної) війни, Рішельєвський ліцей пережив не кращі часи. Одним з епізодів військових дій було бомбардування Одеси англо-французькою ескадрою 10 квітня 1854 року. Серед захисників міста відзначилися хоробрістю двоє ліцеїстів — В. Скоробогатий і Є. Демінітру, які у розпал бою здійснювали зв'язок між батареєю прапорщика О. П. Щеголева і начальником оборони міста генералом Д. Є. Остен-Сакеном. За виявлену хоробрість вони були зараховані на військову службу портупей-прапорщиками і нагороджені знаками військового ордена св. Георгія. Згідно з розпорядженням міністра народної освіти імена В. Скоробогатого і Є. Демінітру були занесені золотими літерами на дошку в актовій залі ліцею разом із стислим описом їхніх подвигів та нагород⁶⁸.

⁶⁴ Годичные акты Ришельевского лицея... 1855–1856 гг. — Одесса, 1856. — С. 217.

⁶⁵ ЖМНП. — 1863. — Т. 119. — Отд. II. — С. 142.

⁶⁶ РДІА. — Ф. 733. — Оп. 78 (1854). — Спр. 760. — Арк. 1–6.

⁶⁷ Труды студентов Ришельевского лицея. — Одесса, 1852. — С. 1.

⁶⁸ ЖМНП. — 1834. — Т. 34. — Ч. 1. — Отд. I. — С. 78–79; 97–99.

Внаслідок військових дій навчання наприкінці 1853/54 академічного року призупинилося, а студентам III курсу, які висловили бажання вступити на військову службу, було дозволено скласти випускні іспити у березні замість травня; для інших студентів останнього року навчання випускні іспити відбулися також раніше — з 20 квітня по 1 травня. Перевідні іспити того року було відкладено до серпня. У 1855 році для десяти студентів III курсу, які бажали піти на фронт, випускні іспити знову відбулися раніше, а зимові вакації 1855/56 академічного року були скасовані, що надало можливість швидше закінчити заняття.

У період Кримської війни значно зменшилася загальна кількість студентів, і перш за все — кількість бажаючих вступити до ліцею. Статус ліцею вже не влаштував багатьох з них. Так, перед початком 1853/54 академічного року до вступних іспитів було допущено 72 особи, з яких на перший курс прийнято 54; перед початком 1854/55 року — відповідно 51 допущений і 41 прийнятий, перед початком 1855/56 року — 41 і 32 (з них 4 на юридичне, 8 на камеральне і 20 на фізико-математичне відділення). Загальна кількість студентів на кінець 1853/54 академічного року становила 116 осіб, 1854/55 року — 89 осіб, а 1855/56 року знов зросла до 110 осіб⁶⁹. Ці роки були випробувальними для ліцею та його статусу як навчального закладу. Молоді люди все більше віддавали перевагу університетській освіті. Почастішали випадки, коли студенти залишали ліцей до закінчення повного курсу навчання і переходили до університетів; деякі з них продовжували освіту в університетах по закінченні ліцею.

Краще справи йшли в ліцейській гімназії. Тут досить успішно розвивалися всі дисципліни, у тому числі природознавчі. 4 листопада 1855 року до Одеси приїхав Д. І. Менделєєв, на той час ще студент Московського університету. Доктори виявили у нього захворювання легенів і порадили перебування на півдні. 17 листопада він почав викладати математику і фізику в гімназії Рішельєвського ліцею, а вже через місяць зайняв посаду старшого вчителя природознавчих наук. Тут Менделєєв вперше отримав у своє розпорядження невелику лабораторію. Крім того, він активно користувався чудовою бібліотекою ліцею. Учений пробув в Одесі близько півроку. Саме тут була в головних рисах підготовлена його праця «Удельные объёмы», яка стала важливою віхою в розробці знаменитої Періодичної системи хімічних елементів.

Таким чином, апогей розвитку ліцею припадає на період кінця 1830-х — середини 1850-х років, що зумовлено діяльністю попечителя Д. М. Княжевича, його наступників та плеядою блискучих адміністраторів і педагогів ліцею. Фактично у цей період ліцей переживає свою «нову еру», головною ознакою якої стає ідея перетворення ліцею на університет.

1.4. Перетворення в університет

Друга половина 1850-х — початок 1860-х років позначені змінами в керівництві Рішельєвського ліцею, організації навчального процесу, викладацькому житті та студентському повсякденні. Під час Кримської війни та після неї загострилися усі недоліки ліцейської освіти, що привертали увагу не тільки викладачів, а й студентів.

Для керівників ліцею необхідність змін була очевидною. Навесні 1856 року попечитель Одеського навчального округу П. Г. Демидов подав на розгляд міністру народної освіти доповідну записку, в якій пропонував створити в ліцеї словесно-педагогічне, фізико-математичне та природничо-камеральне відділення, а юридичне відділення закрити, адже право можна було вивчати в найближчих університетах; строк навчання студентів передбачалося продовжити до чотирьох років. Внаслідок таких змін ліцей набував вигляду спеціального навчального закладу для підготовки вчителів, тех-

⁶⁹ Годичные акты Ришельевского лицея... 1852–1853 гг. — Одесса, 1853. — С. 49–50; 1853–1854 гг. — Одесса, 1954. — С. 67–68; 1855–1856 гг. — Одесса, 1856. — С. 217.

нологів, агрономів. Однак ці пропозиції не знайшли підтримки в Петербурзі, а за декілька місяців відбулася чергова ротація керівництва закладу.

З початком ліберальних реформ Олександра II влада прагнула залучити на чиновницьку службу прогресивно налаштованих громадських діячів, і на посаду попечителя Одеського навчального округу було призначено видатного медика і педагога М. І. Пирогова. Він народився в Москві в сім'ї інтендантського чиновника; у другій половині 1820-х років навчався на медичному факультеті Московського університету, потім у професорському інституті, в 1832 році захистив докторську дисертацію, після чого декілька років викладав у Дерптському університеті та в Медико-хірургічній академії в Петербурзі, був автором численних наукових праць. Вчений обґрунтував природничо-наукові основи хірургії і прикладну патологічну анатомію. У роки Кримської війни Пирогов створив військово-польову хірургію і керував діяльністю першої в світі Хрестовоздвиженської громади сестер милосердя, створеної для надання допомоги воїнам на полях битв. Він застосовував на практиці ефірний наркоз у військово-польових умовах, розробив метод лікування вогнепальних переломів кісток кінцівок. До кінця XIX століття використовувалося чимало його новацій.

М. І. Пирогов обіймав посаду попечителя Одеського навчального округу у 1856–1858 роках. Він був не тільки видатним хірургом, а й талановитим педагогом. Директором Рішельєвського ліцею у той час був П. В. Беккер, який у 1857 році змінив на цій посаді М. Н. Мурзакевича.

По закінченні війни розширилося коло вільних слухачів ліцею. Серед них помітне місце займали урядовці. Так, в жовтні 1857 року до попечителя Одеського навчального округу звернувся чиновник канцелярії генерал-губернатора О. Янушевський з проханням дозволити йому слухати лекції з політичної економії і комерції в ліцеї. Місяцем пізніше з аналогічним проханням до нього звернувся В. Андрієвський, який нещодавно приступив до служби в Одеському казначействі і прагнув поглибити свої знання з низки дисциплін. Того ж року бажання слухати лекції висловили також 6 офіцерів Житомирського полку, розквартированого в Одесі. В 1858 році до слухання лекцій в ліцеї попечителем були допущені уродженці Болгарії Х. Камбуrow і П. Тодоров⁷⁰. Крайні вкрай потрібні були освічені службовці, військові, чиновники з навичками практичної роботи, тому коло вільних слухачів зростало за рахунок дорослих молодих людей, які вже мали якусь освіту і працювали на державній або статській службі. Для цієї категорії слухачів навчання треба було повернути у практичне русло.

З перших днів роботи на новій посаді увагу попечителя привернула навчальна частина ліцею. В жовтні 1856 року Пирогов направив відповідний запит Раді ліцею і практично відразу ж отримав відповідь. Викладачі Рішельєвського ліцею вказували на відсутність ґрунтовної професійної підготовки студентів як на головну ваду системи навчання і пропонували заходи для її подолання, зокрема: провести перерозподіл навчальних предметів із зосередженням загальних дисциплін на перших курсах та продовженням строку навчання до чотирьох років. Кращим засобом подолання недоліків ліцею викладачі вважали перетворення його на університет.

В інтелектуальному середовищі Одеси другої половини 1850-х років ідея перетворення Рішельєвського ліцею на університет була надзвичайно актуальною, що і знайшло відбиток в доповідних записках ліцейських викладачів. Пирогов прийняв пропозиції освітян і вже 20 січня 1857 року подав міністру народної освіти доповідну записку «О ходе образования в Новороссийском крае и о вопиющей необходимости преобразования учебных заведений», в якій піддав критиці всю систему навчання та виховання в Росії загалом та в Південному регіоні зокрема і вимагав докорінних змін у цій галузі. Попечитель бачив два засоби подолання недоліків системи ліцейської освіти: один — «радикальний і вірний», інший — «тимчасовий і паліативний».

Найбільш суттєвою перешкодою у справі перетворення ліцею на університет виявився брак коштів. Щоб обійти цю перешкоду, особливий комітет у складі інспекто-

⁷⁰ ВР РНБ. — Ф. 531. — Спр. 48. — Арк. 6 зв.

ра Й. Г. Михневича, викладачів О. М. Богдановського, Р. В. Орбинського і М. П. Смирнова під головуванням директора П. В. Беккера підготував у липні 1857 року новий проект, що передбачав відмову від занадто дорогого медичного факультету та заснування університету у складі трьох факультетів: історико-філологічного, фізико-математичного та юридичного⁷¹. Це й розумілося під першим засобом перетворення Рішельєвського ліцею на університет.

Тимчасовий засіб, на думку Пирогова, полягав у покращенні ліцейського курсу навчання шляхом надання йому більш професійного характеру та подовженні строку навчання до чотирьох років. Аргументуючи необхідність заснування в Одесі університету, попечитель вимагав забезпечити тісний зв'язок між загальною і спеціальною освітою, актуалізував питання практичного значення отриманої ліцеїстами освіти. Джерела грошових витрат на заснування університету, крім штатної суми, Пирогов вбачав у встановленні збору за хліб, який вивозять за кордон не тільки з Одеси, а й з інших портів Чорного та Азовського морів (за його підрахунками, попередня сума за 10 років значно перевищила б 16 тис. руб.), а також пожертви від дворянства та міста⁷².

Важливе значення мав перехід ліцею у 1857 році до новозбудованих приміщень по вулиці Дворянській. Під час урочистої церемонії відкриття Пирогов виступив з промовою про символічність ліцейського новосілля, що має знаменувати собою початок корінної перебудови навчального закладу. Нові ліцейські приміщення підходили для розміщення в них майбутнього університету.

В своєму проекті Пирогов першим звернув увагу на ту роль, яку повинен зіграти одеський університет у розвитку культури і науки південних слов'ян, що знаходилися під турецьким владцтвом. Він вважав, що університет, заснований в Одесі, зможе готувати кадри не тільки для Новоросійського краю і Бессарабії, а й для Кавказу, Подільської і Волинської губерній, що мали широкі торгові зв'язки з південним портом⁷³. Втім, думки щодо необхідності створення в Новоросійському краї університету надходили не тільки від викладачів ліцею та попечителя округу. У 1857 році до Міністерства народної освіти звернувся з проектом заснування Азовського університету в Таганрозі літератор М. В. Кукольник. З боку Пирогова ця пропозиція зустріла рішучий опір. Попечитель наполягав на тому, що університет повинен виникнути саме на базі Рішельєвського ліцею. Боротьба за університет ще тільки починалася.

Серед викладачів ліцею було чимало однодумців Пирогова, — зокрема директор П. В. Беккер, виконувач обов'язків інспектора, а потім і директора ліцею, О. М. Богдановський, викладачі Р. В. Орбинський, М. С. Влас'єв, М. П. Смирнов та ін.

Розуміючи значення і вплив друкованого слова, Пирогов у 1858 році передав Рішельєвському ліцею право на видання газети «Одесский вестник», яка раніше видавалася при канцелярії генерал-губернатора. Прогресивні настрої, що панували в стінах ліцею серед викладачів і студентів в епоху буржуазних реформ, дістали можливість вилитися на сторінки преси. Редагували «Одесский вестник» в цей період викладачі ліцею О. І. Георгіївський і О. М. Богдановський. В листі до нових видавців «Одесского вестника» Пирогів застерігав їх від перетворення регіональної газети на суто відомчий орган, що відображає винятково інтереси Рішельєвського ліцею. На його думку, в цьому випадку газета може втратити низку категорій читачів. «Пригадайте, що «Одесский вестник» може потрапити до рук і великороса, і малоросіянина, і молдавана, і грека, і єврея»⁷⁴, — підкреслював він, наполягаючи на збереженні на сторінках га-

⁷¹ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета: Историческая записка и академические списки. — Одесса, 1890. — С. 36–37.

⁷² Докладная записка «О ходе образования в Новороссийском крае и о вопиющей необходимости преобразования учебных заведений». 1857 // Пирогов Н. И. Избранные педагогические сочинения / отв. ред. А. Н. Алексюк. — М., 1985. — С. 56–70.

⁷³ РДІА. — Ф. 733. — Оп. 78 (1856–1862). — Спр. 818. — Арк. 107–125.

⁷⁴ Одесский вестник. — 1857. — 28 ноября.

зети матеріалів з широкого кола суспільних проблем, що стосувалися всіх народів, які мешкали в багатонаціональному краї.

«Одесский вестник» не став вузьковідомчим виданням. Навпаки, в умовах суспільного підйому кінця 1850-х років у ньому нерідко публікувалися викривальні статті про свавілля поміщиків, хабарництво чиновників, широко обговорювалося селянське питання, розвиток освіти та інші суспільні проблеми. Активно співпрацювали в «Одесском вестнике» цієї пори викладач ліцейської гімназії, кореспондент герценовського «Колокола» І. Ф. Мініцький, співробітник головної контори РОПіТу, колишній учасник Кирило-Мефодіївського товариства М. І. Савич. Газета друкувала кореспонденції з Катеринослава і Полтави тамтешньої демократично налаштованої інтелігенції: М. П. Балліна, М. М. Стопановського, О. І. Строніна.

Думка редакції з селянського питання знайшла втілення у статті одного з редакторів газети — О. І. Георгієвського «О существенных условиях процветания промышленности земледельческой». Автор рішуче виступив за негайне скасування кріпосного права. «Примусова праця незрівнянно більше шкодить всьому народному господарству, ніж приносить користі господарству землевласників, а тому для процвітання землеробства необхідно: 1) щоб у країні не було іншої праці, окрім вільної»⁷⁵, — писав Георгієвський.

Низка статей про необхідність перетворення судочинства в Росії належить перу другого редактора видання — О. М. Богдановського, який різко засуджував станово-феодалну судову систему, що гальмувала буржуазний розвиток країни⁷⁶.

У період видання «Одесского вестника» Рішельєвським ліцеєм проблема розвитку освіти, цілком зрозуміло, стала однією з тих, що найбільш гостро обговорювалися на шпальтах газети. Із статтями з питань виховання неодноразово виступав М. І. Пирогов. Навесні 1858 року в газеті була опублікована його стаття «Одесская талмуд-тора», написана після відвідування цього навчального закладу. Талмуд-тора, де навчалося більше 200 єврейських хлопчиків-сиріт і дітей з найбільш бідних сімей, тривалий час була у жалюгідному стані. Пирогов із задоволенням наголошував на разючих змінах, що відбулися в ній. Про благоустрій школи та зовнішній вигляд вихованців поклопоталася група благодійників. В статті висловлена думка про те, що досвід талмуд-тори слід було б розповсюдити на усі парафіяльні училища навчального округу⁷⁷. Така висока оцінка попечителем діяльності талмуд-тори знайшла супротивників в краї. Так, генерал М. Герсєванов в листі до Головного управління цензури стверджував, що Пирогов на сторінках газети пропагує не рятівну для системи освіти благодійність, а не що інше, як «антихристиянські установи»⁷⁸. Та все ж прихильників гуманістичних позицій попечителя в питанні розвитку освіти, які змогли зрозуміти і оцінити роль благодійності в цій сфері, було незрівнянно більше. Незабаром «Одесский вестник» опублікував наступну статтю Пирогова — «Быть и казаться», спрямовану проти брехні і лицемірства у вихованні юнацтва. А чергова стаття попечителя, що з'явилася на сторінках газети в середині квітня, — «Надо ли бить детей и бить в присутствии других детей», — стала програмною. В ній Пирогов сформулював необхідність відміни різок в навчальних закладах.

Змістовні публікації М. І. Пирогова задавали напрямок обговоренню в пресі проблем розвитку освіти. М. С. Влас'єв висвітлював роль вчителя в громадському русі, Р. В. Орбинський започаткував дискусію про зміст гімназійної освіти⁷⁹.

Одеський цензурний комітет, очолюваний попечителем навчального округу, в цей період вельми доброзичливо ставився до «Одесского вестника». В той же час Головне управління цензури протягом 1858 року неодноразово виносило редакції суво-

⁷⁵ Одесский вестник. — 1858. — 13 февраля.

⁷⁶ Одесский вестник. — 1858. — 8, 16 января.

⁷⁷ Одесский вестник. — 1858. — 6 марта.

⁷⁸ РДІА. — Ф. 772. — Оп. 1 (1858). — Спр. 4450. — Арк. 1.

⁷⁹ Одесский вестник. — 1858. — 22 мая; 25 февраля; 15, 22 марта; 9, 11 сент.

рі догани за публікацію «недобромисних» матеріалів⁸⁰. Незабаром вийшло рішення Головного управління цензури: зважаючи на «шкідливу спрямованість» газети з 1859 року знов передати її у ведення генерал-губернатора Новоросійського краю.

Викладачі ліцею О. М. Богдановський і О. І. Георгієвський спробували розпочати видання журналу «Новороссийский вестник», проте в цьому прохачам було відмовлено. В грудні 1858 року Богдановський і Георгієвський звернулися до цензурних органів з проханням дозволити їм випускати за вузькою програмою науково-літературне видання «Новороссийский сборник». Підготувавши до публікації перший номер, вони хотіли зробити видання періодичним, але спромоглися добитися лише права випускати літературні збірки не частіше одного разу на рік⁸¹. Єдиний номер «Новороссийского литературного сборника» вийшов у 1859 році; редакція присвятила його М. І. Пирогову.

Від обговорення найактуальнішої проблеми часу — кріпацтва — автори не відмовилися і в новому органі, змінивши лише жанр викладу своїх позицій. Тепер справі боротьби з кріпосним правом повинна була служити художня література, що знайшла в ту пору в Росії особливу форму викривальної літератури. Саме такою була повість катеринославського літератора і публіциста В. Єлагіна «Важливе мертве тіло» з багатозначним епіграфом: «Кішці іграшки, а мишці слізки». Повість розповідає про тяжку долю позашлюбної дочки графа, яка після раптової смерті батька зробилася кріпосною. У збірці, присвяченій М. І. Пирогову, містилася і його стаття під назвою «Чего мы желаем?». В ній учений і педагог висвітлив історію становлення західноєвропейських і російських університетів, які, на його думку, на сучасному етапі повинні поєднувати «нерозривний зв'язок гуманного і реального»⁸². Представлена Пироговим програма розвитку університетської освіти в Росії зводилася до необхідності розширити мережу університетів, забезпечити постійний приток до них кваліфікованих викладачів, підвищити інтерес студентів до знань і водночас посилити вимогливість до них. Автор вважав, що від реалізації цих завдань система університетської освіти стане більш гармонійною.

У роки попечительства Пирогова відбулася спроба запровадити студентське самоврядування в ліцеї. Клопотаннями попечителя було створено студентський Совісний суд, до обов'язків якого входили розгляд та попередження проступків ліцеїстів, затверджено його склад та регламент діяльності. Студенти кожного курсу обирали своїх представників у совісній судді. Розгляду підлягали переважно проступки ліцеїстів, скоєні у колі студентської громади: непорозуміння, сварки, відвідування непристойних місць, а вироками могли бути догани він імені студентів або повідомлення про те, що громада не бажає вважати винуватця своїм членом. Вироки студентського суду не підлягали апеляції. Для нагляду за його діяльністю Рада ліцею призначила викладачів Богдановського та Власьєва. В цілому запровадження інституції Совісного суду сприяло укоріненню в ліцейському середовищі корпоративного духу. Вже 1858 року існували «виборні» від студентів, які дбали не лише про «чистоту студентських рядів», а й про матеріальні інтереси студентської громади.

Від Пирогова надійшла ще одна пропозиція: створення загальних ліцейських зборів, своєрідного клубу студентів і викладачів на зразок Академічної мусси при Дерптському університеті⁸³. За спогадами сучасників, Пирогов справляв на студентів позитивне враження своєю освіченістю, часто особисто розмовляв зі студентами, беручи до уваги їхні думки, і це теж позитивно впливало на поведінку ліцеїстів.

У січні 1857 року до попечителя звернулася група студентів з проханням дозволити їм дати театральну виставу з умовою, щоб весь прибуток від неї пішов на користь незаможних вихованців. І хоча попечитель неоднозначно поставився до цьо-

⁸⁰ РДІА. — Ф. 772. — Оп. 1 (1858). — Спр. 4370. — Арк. 17–18.

⁸¹ Там само. — Спр. 4498. — Арк. 33.

⁸² Новороссийский сборник, издание А. Богдановского и А. Георгиевского. — Одесса, 1859. — С. 211.

⁸³ ДАОО. — Ф. 44. — Оп. 3 (1857). — Спр. 101. — Арк. 1–2.

го прохання, побоюючись, що це може перешкодити навчанню, але все ж таки виклопотав для студентів дозвіл генерал-губернатора на використання зали міського театру⁸⁴. 2 лютого 1857 року студенти дали театральну виставу з двох п'єс: «Игроки» М. В. Гоголя і «Свадьба Кречинского» О. В. Сухово-Кобиліна. Успіх перевершив усі очікування; вельми схвальними були також відгуки критиків. «Одесский вестник» писав: «Мало того, що виконання було вдале, воно було чудове, незрівнянне, оригінальне. Густо всіяна публікою зала нашого театру наповнювалася часом такими приголомшливими оплесками, що будь-який інший звук зникав серед них і у вухах ставало тісно»⁸⁵. Режисером цього вдалого спектаклю був професор О. В. Лохвицький. Ліцеїсти ставили спектаклі у міському театрі і в наступні роки. Акторський талант виявила ціла група ліцеїстів: П. Істомін, М. Перестійні, В. Нікорович, П. Науменко, І. Мельников, М. Радіонов. Спочатку студентам доводилося самим виконувати жіночі ролі, але згодом у їхніх спектаклях почали брати участь актриси.

У лютому 1858 року при ліцеї виникло Товариство аматорів музики та музичних вправ. Ініціатором був архітектор та музикант Яковлев, який прибув із столиці і за прикладом Петербурзького університету запропонував директору П. В. Беккеру влаштовувати концерти для музичної освіти ліцеїстів і, крім того, запрошувати слухачів за плату, яка призначалась би для збирання нотної бібліотеки, а також на допомогу незаможним студентам. Це починання Пирогов визнав корисним і необхідним для естетичного виховання студентів⁸⁶. Музичні концерти користувалися великою популярністю.

Матеріальне становище ліцеїстів, зрозуміло, було неоднаковим. 5 листопада 1858 року вихованці ліцею подали рапорт директору, в якому запропонували заснувати при навчальному закладі «Комітет для надання студентами уроків» з метою покращення становища незаможних студентів шляхом допомоги їм у влаштуванні на місця репетиторів у приватних домах. Але Рада ліцею відмовила у цьому проханні, посилаючись на об'єктивні причини⁸⁷. Ліцеїсти змушені були, як і раніше, самі шукати заробітки. Ця проблема хвилювала не усіх студентів. Вихідці з багатих, головним чином дворянсько-чиновницьких сімей, не турбувалися про платню за навчання і придбання навчальних посібників. Більш того, багато хто з них мав нагоду за власний рахунок їздити за кордон «для удосконалення в науках». Зокрема у другій половині 1850-х років серед ліцеїстів виділялася група студентів — синів польських землевласників з Правобережної України, які дозволяли собі жити на зйомних квартирах, мати прислугу, утримувати власний екіпаж⁸⁸.

При Пирогові знову були переглянуті «Правила» для студентів Рішельєвського ліцею, затверджені попечителем у січні 1858 року. Вони суттєво не відрізнялися від попередніх. Дещо змінилася система покарань: вона була поділена на два ступені — нижчий та вищий. До першого належали догани від директора, інспектора, Ради; до другого — замкнення до карцеру на певний час, виключення з ліцею. Нижчі покарання накладалися за нехтування відвідуванням лекцій, недотримання форми одягу, вищі — за самоуправство, непристойну поведінку, тривале ухилення від занять тощо.

Отже, на посаді попечителя Одеського навчального округу М. І. Пирогов розвинув бурхливу діяльність. Але його погляди на необхідність надання університетам самостійності, запровадження самоврядування розглядалися урядом як протест проти існуючих форм правління та чиновницьке свавілля. Внаслідок цього у 1858 році Пирогова було переведено на посаду попечителя Київського навчального округу, а з призначенням на посаду міністра народної освіти графа Д. Толстого Пирогов і зовсім залишив педагогічну діяльність.

⁸⁴ Першина З. В. Очерки истории революционного движения на Юге Украины. — К.-Одеса: Вища школа, 1975. — С. 81, 88, 89.

⁸⁵ Одесский вестник. — 1857. — 5 февраля.

⁸⁶ Пирогов Н. И. Сочинения. — К.: Пироговское об-во, 1910. — Т. 1. — С. 899.

⁸⁷ ДАОО. — Ф. 44. — Оп. 3 (1857). — Спр. 101. — Арк. 45–50.

⁸⁸ ДАОО. — Ф. 153. — Оп. 1. — Спр. 510. — Арк. 6 зв.

Вакантне місце попечителя в Одесі зайняв М. Р. Ребіндер. На початку 1840-х років він перебував на службі в Міністерстві внутрішніх справ, а в 1851 році був призначений градоначальником Кяхти. За час перебування в Сибіру чиновник познайомився з багатьма декабристами, навіть одружився на дочці одного з них — О. С. Трубецькій; був близько знайомий з братами Бестужевими, яких навідував в Іркутську. Потім почалася служба в рамках Міністерства народної освіти: у квітні 1856 року Ребіндер був призначений на посаду попечителя Київського навчального округу, а 18 червня 1858 року переведений попечителем Одеського навчального округу. На цій посаді він затримався недовго і вже в лютому 1859 року перейшов на посаду директора департаменту Міністерства народної освіти.

Ребіндер, цілком поділяючи переконання свого попередника Пирогова про бажаність перетворення ліцею в університет, тим не менш був упевнений, що цей задум є нездійсненним, а тому вирішив узятися за проведення змін в самому ліцеї. У доповідних записках генерал-губернатору графу О. Г. Строганову і міністру народної освіти Є. П. Ковалевському попечитель пропонував влаштувати в ліцеї історико-філологічне, фізико-математичне та юридичне відділення (припускаючи можливість і камерального), з поглибленим вивченням на всіх відділеннях професійних предметів, додаванням четвертого року навчання, наданням ліцею права на присудження наукових ступенів, а також з підвищенням платні викладачам. Як справедливо зазначав історик О. І. Маркевич, в дійсності Ребіндер ставив за мету влаштувати університет, тільки під назвою ліцею⁸⁹. До цього додамо, що проект Ребіндера за багатьма позиціями повторював попередній (пироговський) проект.

У період з 1859 по 1862 рік попечителем Одеського навчального округу був М. М. Могилянський. Оскільки справа перетворення ліцею на університет затягувалася, серед викладачів Рішельєвського ліцею все більше міцніло переконання в необхідності заходів, спрямованих на покращення змісту навчання в ліцеї. 28 липня 1859 року професор О. М. Богдановський подав до Ради свої пропозиції щодо деяких змін навчальної частини ліцею⁹⁰, які підтримали більшість викладачів. В результаті в новому 1859/60 академічному році було запроваджено новий навчальний розклад: викладання загальних предметів обмежувалося першими двома курсами з тим, щоб третій курс навчання на кожному відділенні ліцею присвячувався опануванню виключно спеціальними дисциплінами. Таким чином, Богдановському, хоч і з великим запізненням, вдалося нарешті здійснити те, що пропонували найбільш далекоглядні викладачі ще в 1840-х роках.

Згідно з повелінням імператора Олександра II від 22 лютого 1860 року, відбулося відновлення кафедр філософії у вищих навчальних закладах і було надано право працювати на них світським професорам. Через це у березні 1860 року тодішній попечитель Могилянський запропонував Раді ліцею скласти програму курсу історії філософії, визначити, коли буде зручно відокремити логіку та психологію від кафедри богослов'я, а також зайнятися пошуком кандидата на кафедру філософії.

Для складення програми з історії філософії Рада створила комітет у складі викладачів М. К. Павловського, В. Н. Юргевича, Р. В. Орбинського та О. І. Георгієвського. Професор педагогіки Р. В. Орбинський з власного досвіду виніс тверде переконання в нагальній потребі викладати філософію в ліцеї. У звіті за 1861/62 академічний рік він написав: «Не можу при цьому не висловити свого переконання у крайній необхідності для наших студентів викладання філософії. Не привчені до здорового філософського аналізу, не звиклі до критичної оцінки пізнаних ними з поголосу філософських вчень, вони надто легко підкоряються будь-яким думкам, лише б вони відрізнялися сміливістю і новизною, і через це мають терпіти шкоду не тільки в розумовому, але навіть і в моральному розвитку своєму»⁹¹. Члени комітету невдовзі виконали свою справу,

⁸⁹ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 39.

⁹⁰ ДАОО. — Ф. 44. — Оп. 3 (1859). — Спр. 100. — Арк. 2–2 зв, 4.

⁹¹ ДАОО. — Ф. 44. — Оп. 3 (1862). — Спр. 27. — Арк. 46–46 зв.

взявши за основу старі програми професора Й. Г. Михневича. Було передбачено, що історія філософії викладатиметься лише на III курсі юридичного відділення, тоді як логіка та психологія залишатимуться загальними предметами для всіх відділень. Вже у 1860/61 академічному році логіка з психологією були відокремлені від богослов'я.

На початку 1860-х років актуалізується питання заснування університету в Південному регіоні. Головною проблемою залишалося формування матеріальної бази майбутнього університету. Могілянський підготував доповідну записку з обґрунтуванням кошторису перетворення на університет Рішельєвського ліцею. За підрахунками попечителя, для повноцінного існування університету потрібна була сума близько 65 тис. руб. Значну частину коштів (близько 8 тис. руб.) пожертвували дворяни Херсонської губернії та Бессарабії, але для реалізації проекту наявних коштів не вистачало. Тоді попечитель запропонував задіяти внутрішні резерви ліцею, а це близько 18 тис. руб. Відсутню суму, на його думку, міг додати уряд країни.

Справа зрушила з місця тільки тоді, коли до клопотань попечителя та ліцейських викладачів приєднався Новоросійський генерал-губернатор граф О. Г. Строганов. В його звіті за 1857–1861 роки зокрема відмічалось: «В Новоросійському краї всього один вищий навчальний заклад: Рішельєвський ліцей. Заклад цей віджив свій час, бо дає юнацтву освіту дуже енциклопедичну. В ліцеї всього навчають потроху і нічого насправді»⁹². Розвиваючи далі цю думку, граф Строганов стверджував, що в Одесі «корисно б було заснувати тепер же університет». Такий недолік, як недостатність коштів, на думку генерал-губернатора, не повинен зупинити розпочату справу. Замість трьох факультетів Строганов запропонував заснувати університет з двома факультетами — юридичним та камерально-агрономічним, а надалі за умови збільшення коштів передбачалося заснування словесного та фізико-математичного факультетів. Особливо зазначимо той факт, що саме губернатор Строганов перший дав назву «Новоросійський університет» проектуваному вищому навчальному закладу.

На початку 1861 року попечитель поїхав до Петербурга, де 4 лютого подав імператору свій проект. Олександр II підтримав проект, але не дав згоди на використання державних коштів на його реалізацію. Тоді Могілянський у березні 1861 року звернувся до Ради ліцею з пропозицією розробити новий проект, який Рада підготувала і надала всього через 20 днів. Проект з поправками був переданий в Міністерство народної освіти. Взявши за основу пропозиції попечителя, Рада Рішельєвського ліцею підготувала проект Новоросійського університету у складі все ж таки чотирьох факультетів (відділень): словесного з поділом на філологічне та історико-політичне відділення, юридичного, фізико-математичного та камерально-агрономічного.

У обговоренні цієї проблеми помітну роль зіграла одеська преса. Численні публікації про доцільність відкриття університету саме в Одесі негайно заповнили сторінки «Одесского вестника». Редакція газети виступила з програмною статтею «Один из живых вопросов Новороссийского края». В ній наголошувалося, що хоча в Одесі існує Рішельєвський ліцей, але «він в даний час не в змозі задовольняти вимоги сучасної вищої як загальної, так і спеціальної освіти»⁹³. Виходячи з цього, в статті рішуче ставилося питання про необхідність перетворення ліцею в університет.

Проте несподівано справа заснування університету в Одесі знов опинилася під загрозою. На початку 1862 року «Одесский вестник» опублікував інформацію про те, що згідно з чутками, «не існуючому поки, але з нетерпінням очікуваному Новоросійському університету судиться здійснитися не в Одесі, а в Миколаєві»⁹⁴. Безпосереднім автором ідеї влаштувати університет в сусідньому з Одесою Миколаєві став миколаївський військовий губернатор віце-адмірал Б. Глазенап, пропозицію якого підтримав міністр народної освіти О. В. Головнін. На думку влади, тихе і маленьке місто Миколаїв мало низку переваг для університетського життя перед галасливою і вільнодум-

⁹² РДІА. — Ф. 1263. — Оп. 1 (1861); Ж/ст. 819. — Спр. 2908. — Арк. 129–130.

⁹³ Одесский вестник. — 1859. — 31 января.

⁹⁴ Одесский вестник. — 1862. — 25 января.

ною Одесою. До того ж на початку 1862 року Міністерству народної освіти від морського відомства були передані приміщення штурманської роти та навчальні корпуси з астрономічною обсерваторією в Миколаєві, які пропонувалося відвести для майбутнього університету. Для узгодження цього питання до Миколаєва був відряджений помічник попечителя Харківського навчального округу К. Фойгт. За підсумками перевірки ним було складено звіт попечителю та проект статуту Новоросійського університету в Миколаєві у складі трьох факультетів: історико-філологічного, фізико-математичного та юридичного.

Проти заснування університету в Миколаєві була налаштована вся одеська громадськість. На сторінках «Одесского вестника» розгорнулася жвава дискусія щодо місця та міста заснування університету. Найбільш чітко позиція одеситів знайшла відображення у статті тодішнього редактора газети І. П. Сокальського «В каких городах лучше быть университетам: в больших или меньших?». Врешті-решт чаша терезів все ж таки схилилася на користь Одеси. Дещо заспокоївшись, «Одесский вестник» повернувся до цього питання вже більш оптимістично. Редакція газети рішуче заявила: «Але, якщо для Одеси університет майже такий же важливий і потрібний, як Одеса для університету, то не завадило б і нам, жителям її, серйозно подумати про те, як би його зберегти для себе»⁹⁵. Позиція в цьому питанні, зайнята адміністрацією і відображена на сторінках одеської преси, об'єднала громадськість Одеси в боротьбі за заснування в адміністративному центрі краю вищого навчального закладу — університету.

10 липня 1862 року імператор Олександр II погодився з доводами на користь Одеси і повелів заснувати університет в Одесі, перетворивши «для цього в університет Рішельєвський ліцей». На прийняття такого рішення імператора певною мірою підштовхнули зовнішньополітичні події: зокрема, звістка про те, що австрійський уряд, маючи на меті посилення свого впливу на Балканах, створює Слов'янський університет в Загребі. За таких умов відкриття університету в Одесі повинно було, на думку уряду, протистояти культурному наступу Австрії та сприяти посиленню позицій Російської імперії серед південних слов'ян. Ще одним аргументом на користь Одеси послужив той факт, що саме Одеса для відкриття університету мала солідну наукову базу і відповідні приміщення.

Наступного ж дня міністр народної освіти Головнін повідомив про це рішення Могиланського, який, хоча і був уже призначений членом Головного правління училищ (17 квітня 1862 року), але ще тимчасово управляв Одеським навчальним округом. Покидав Одесу колишній попечитель з почуттям виконаного обов'язку.

Та все ж між ухваленням рішення і відкриттям університету минули майже три роки. За цей період був підготовлений і запроваджений в 1863 році новий університетський статут. Його дія розповсюджувалася на 6 університетів: Московський, Петербурзький, Казанський, Харківський і Київський. Гельсінгфорський і Дерптський університети мали свої статuti.

Церемонія відкриття Новоросійського університету проходила вже при наступнику М. М. Могиланського на посаді попечителя Одеського навчального округу — А. А. Арцимовичі. Поляк за походженням, син професора астрономії Віленського університету, на державній службі він перебував з кінця 1840-х років, у 1860 році був призначений Самарським губернатором. Як людина широких поглядів, Арцимович користувався авторитетом у ліберального дворянства та чиновників. Знайомство з міністром Головніним та іншими чиновниками Міністерства народної освіти визначило його долю: з 1862 по 1866 рік Арцимович займав посаду попечителя Одеського навчального округу. На цій посаді він зарекомендував себе як здібний організатор та адміністратор.

З 1864 року А. А. Арцимович почав видавати «Циркуляр по управлению Одесским учебным округом». У журналі публікувалися офіційні розпорядження уряду, міністра і попечителя, але головне місце в ньому відводилося статтям педагогічного змісту.

⁹⁵ Одесский вестник. — 1862. — 13 февраля.

На сторінках «Циркуляра» попечитель поміщав свої плани і напрацювання з реформування навчальних закладів округу з метою ознайомлення з ними широкої громадськості. У журналі він заснував рубрику «Пожертвування», в якій регулярно оприлюднювалися відомості про безкорисливе надання навчальним закладам майна, книг і фінансових коштів від приватних осіб і благодійних організацій.

У 1865 році Арцимович здійснив низку перетворень в обох одеських гімназіях. Будучи прихильником скасування станових обмежень для навчання дітей в школах різних типів, він перетворив привілейовану Рішельєвську гімназію на навчальний заклад, який могли відвідувати представники всіх станів і віросповідань. Гімназія була остаточно відокремлена від ліцею та переведена до іншого приміщення.

Зміни торкнулися і Рішельєвського ліцею. У звіті про стан і діяльність ліцею за 1862 рік зазначалося, що викладачі і студенти з нетерпінням чекають нового статусу закладу. Враховуючи скорочення тривалості 1862/63 академічного року для пристосування ліцейських приміщень під потреби університету, а також беручи до уваги наявність значної кількості вакантних кафедр, за пропозицією Арцимовича всі ліцейські викладачі погодилися збільшити кількість лекцій, щоб передчасно закінчити навчальний рік. Постійно змінювався соціальний склад ліцеїстів.

1862 року в ліцеї з 104 студентів навчалися 76 синів дворян і чиновників, 6 — духівництва, 8 — почесних громадян і купців, 5 — вихідці з міщан і цехових ремісників, 2 — з різночинців, 4 — з єврейських сімей і 3 іноземці⁹⁶.

У квітні 1863 року заняття в ліцеї були закінчені, а в першій половині травня відбулися іспити. Підготовка до відкриття університету повністю завершилася в серпні, але університет так і не відкрився: спалахнуло Польське повстання 1863 року, і російський уряд зіткнувся з низкою складних політичних і фінансових проблем. Через це Державна рада висловилася за відкладення відкриття Новоросійського університету на рік.

Заняття в ліцеї поновилися, але навчальний заклад переживав не кращі часи: вакантними залишалися кафедри політичної економії та статистики, всесвітньої історії, російської словесності, історії російського права та державного права і огляду законів, фізики і фізичної географії, філософії. Загальна кількість студентів була дуже низькою: наприкінці 1863/64 академічного року в ліцеї навчалося усього 55 студентів: на юридичному відділенні — 41, на камеральному — 11, на фізико-математичному — 3. Не змінилася ситуація і в наступному 1864/65 академічному році: в ліцеї було 20 викладачів і всього 27 студентів⁹⁷. Усі очікували змін.

У лютому 1864 року міністр народної освіти увійшов до Державної ради з поданням про бажаність відкриття Новоросійського університету з 1 серпня того ж року. Проте під приводом неможливості перегляду державного бюджету на поточний рік часом відкриття університету було визначено 1 травня 1865 року.

11 липня 1864 року Олександр II підписав указ про відкриття в Одесі замість Рішельєвського ліцею Імператорського Новоросійського університету з трьома факультетами: юридичним, історико-філологічним та фізико-математичним, на загальних підставах університетського статуту 1863 року. У остаточному документі зазначалося: «Визнавши за благо дарувати Новоросійському краю засіб до вищої освіти юнацтва і затвердивши розглянуті в Державній раді пропозиції з цього предмету міністра народної освіти, повеліваємо: замість Рішельєвського ліцею заснувати в Одесі Імператорський Новоросійський університет з трьома факультетами: історико-філологічним, фізико-математичним і юридичним на підставі загального статуту університетів і прикладених до цього двох штатів: нормального і тимчасового, відкривши цей університет 1 травня 1865 року...»⁹⁸.

⁹⁶ Годичные акты Рижельевского лицея (исторические записки и речи). 1841–1842 гг. — Одесса, 1842. — С. 19.

⁹⁷ Годичные акты Рижельевского лицея... 1863–1864 гг. — Одесса, 1864. — С. 18; 1864–1865 гг. — Одесса, 1865. — С. 6.

⁹⁸ ПСЗ РИ. — Собр. II. — Т. 39 (1864). — СПб., 1865. — № 41040.

Лекції в ліцеї тривали до березня 1865 року, у квітні були проведені випускні іспити, а 1 (13) травня 1865 року відбулося урочисте відкриття Новоросійського університету.

Закінчилася епоха Рішельєвського ліцею. Проте цей навчальний заклад дав країні дипломатів, senatorів, суддів, чиновників, генералів, банкірів, педагогів тощо. Випускники ліцею працювали не лише у Новоросійському краї, а й у столицях — Санкт-Петербурзі та Москві, у Сибірі, на Кавказі, у Польщі й далі за кордоном. Завдяки зусиллям ліцеїстів збагатилися українська, російська, польська, болгарська культури.

Серед перших випускників ліцейського педагогічного інституту був О. Г. Тройницький, який у 1826–1832 роках служив наглядачем і ад'юнктом у рідному навчальному закладі, а пізніше тривалий час редагував газету «Одесский вестник». Залишивши Одесу наприкінці 1850-х років, Тройницький зайняв помітне місце у петербурзьких чиновницьких колах: керував Центральним статистичним комітетом, був членом Головного управління цензури, певний час обіймав посаду товариша міністра, мав звання сенатора, згодом став членом Державної Ради.

Наприкінці 1840-х років у ліцеї навчався майбутній російський поет-сатирик, перекладач, згодом почесний академік Петербурзької Академії наук П. І. Вейнберг. У 1845 році камеральне відділення ліцею закінчив болгарин Найденов Геров, який став відомим науковцем і громадським діячем на батьківщині. Випускником ліцею 1846 року був діяч національно-визвольного руху, учасник угорської національно-визвольної революції 1848–1849 років, польський письменник Зигмунт Мілковський, більш відомий під літературним псевдонімом Теодор Томаш Єж.

В особі випускника юридичного відділення ліцею 1853 року М. І. Ленца Рішельєвський ліцей здобув свого власного історіографа. Спочатку Ленц був учителем словесності, обіймав викладацькі та адміністративні посади в Аккерманському і Одеському повітових училищах, Катеринославській і Одеських гімназіях, був директором реальних училищ Миколаєва та Одеси, а також Феодосійського учительського інституту. Остаточно оселившись в Одесі, він останні роки життя присвятив улюбленій справі — краєзнавству та дослідженню історії освіти.

Видатним діячем місцевого самоврядування, багаторічним Одеським міським головою і відомим меценатом був рішельєвець Г. Г. Маразли.

Багато одеських науковців та викладачів Новоросійського університету мали за плечима ліцейське минуле. Це були: визначний фізико-хімік, ректор університету Ф. Н. Шведов, історик Г. І. Перетяткович, історик російської літератури, завідувач Одеською публічною бібліотекою, секретар Одеського товариства історії та старожитностей В. О. Яковлев, правознавець М. В. Шимановський, хімік Ю. Ф. Клименко, політеконом і статистик М. М. Вольський та ін. Крім того, випускники ліцею працювали в інших російських та іноземних університетах і наукових установах: випускник 1843 року професор С. В. Пахман викладав право в Харківському, Казанському, Петербурзькому університетах, професор К. Папаррігопулос — історію в Афінському університеті, Ф. Трітен був фахівцем з санскритської філології, працював у Британському музеї та Оксфордському університеті.

Спорідненість та тісний зв'язок двох навчальних закладів — ліцею і університету — знайшли відображення у блискучій плеяді педагогів, зарахованих до штату новоутвореного університету. Серед них викладачі історико-філологічного факультету — професор російської історії М. П. Смирнов, професор римської словесності В. Н. Юргевич, професор філософії Р. В. Орбинський; викладачі фізико-математичного факультету — професор кафедри прикладної математики К. І. Карастельов, професор кафедри агрономії І. У. Палімпсестов, в. о. професора зоології та порівняльної анатомії Є. О. Байков, викладачі юридичного факультету — професор кафедри кримінального права О. М. Богдановський, професор кафедри енциклопедії права М. С. Власєв. Таким чином, зробивши значний внесок у розвиток освіти в Південному регіоні, Рішельєвський ліцей став підґрунтям для Новоросійського університету.